

Carina en Harro Bouman

Bijzonder echtpaar op Koestraat 18
door Willem van der Veen

In het hol van de leeuw

Vijf jaar lang was het Duitse gezag in Zwolle gevestigd in een grote villa aan de Burgemeester van Roijensingel 13, op de hoek van de Zevenalleetjes. Op de andere hoek (links) woonde de internist dr. De Mooy, op de plaats waar later het kantoor van de IJsselcentrale werd gebouwd.

Het metersbrede bord dwars over de singel vormde het dreigende symbool van het onvermijdelijke gegeven dat de gemeentelijke autoriteiten als het er op aankwam niets meer in hun stad te vertellen hadden. Uit het raam van zijn kamer aan de achterzijde van het huis Koestraat 18 keek de joodse onderduiker en schrijver Victor van Vriesland dagelijks over de gracht heen op dit gebouw, waarvoor meestal schildwachten stonden geposteed.

De bekende schrijver-dichter genoot meer dan een jaar gastvrijheid bij het gezin van de Zwolse advocaat Harro Bouman. Hij hield zich daar schuil als bevond hij zich in het hol van de leeuw. Het huis van Bouman was immers omringd door gebouwen, waar instanties van de bezetter hun vaak levensgevaarlijke invloed op het reilen en zeilen van de bevolking uitoefenden.

Victor van Vriesland heeft het overleefd, dankzij zijn verblijf in het grote pand Koestraat 18, dat niet alleen als vluchtplaats voor onderduikers en andere hulpzoekenden diende, maar dat in die barre tijd zelfs uitgroeide tot een 'salon artistique' voor schrijvers en andere kunstenaars.

(Uit: *De Pruis komt*, Waanders 1990)

Redactioneel

Voor u ligt al weer een themanummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Dit nummer is gewijd aan het leven, vooral tijdens de oorlog, van twee bijzondere mensen: het echtpaar Harro en Carina Bouman. Ze woonden in het grote pand Koestraat 18.

De bekende Zwolse (oud-)journalist en schrijver Willem van der Veen was als toneelrecensent steeds getroffen door hun opmerkelijke verschijning in de zaal van Odeon. Van een verhaal over hen was het nooit gekomen en zowel Harro als Carina is overleden. Hun beider zonen, Hessel en Arnout Bouman, bleken echter nog veel informatie over hun ouders te hebben.

Advocaat Harro Bouman kwam in 1928 in de Koestraat wonen. Hij hield er ook praktijk. Samen met zijn kunstminnende vrouw Carina Bouman-Hofstede Crull verwezenlijkte hij er een ontmoetingsplek voor befaamde schrijvers, toneelspelers en beeldende kunstenaars. Een Zwolse 'salon artistique' van landelijke allure. Jacques Bloem, Adriaan Roland Holst, Vasalis, Titus Leser, Albert van Dalsum en vele anderen waren er kind aan huis.

Gedreven door hun afkeer van het nazi-regime in Duitsland namen de Boumans in de oorlogsjaren vele onderduikers en vluchtelingen op. De joodse schrijver Victor van Vriesland arriveerde er in 1943 en bleef er bijna tot het einde van de oorlog. Dit alles gebeurde onder het oog van een inwonende Duitse militair en op steenworp afstand van de onderkomens van diverse Duitse instanties.

In zijn bekende vlotte stijl beschrijft Willem van der Veen het leven van dit uitzonderlijke echtpaar in een Zwols sjiek huis. Veel van wat zich daar afspeelde was onbekend en toont aan dat Zwolle niet in alles een duf provinciestadje was.

Inhoud

De Boumans op Koestraat 18: 'salon artistique' en vluchtplek *Bijzonder echtpaar in kast van een huis*

Willem van der Veen	4
Van prominente onderduikers tot anonieme hongertrekkers	14
Vlucht, bevrijding en gekwelde levens	22
Agenda	35
Boekbesprekingen	36
Recent verschenen	39
Mededelingen	41
Auteur	42

Omslag: Portretten van Carina en Harro Bouman, gemaakt door de met het echtpaar bevriende kunstenaar Joop Sjollema. (Particuliere collectie)

De Boumans op Koestraat 18: 'salon artistique' en vluchtplek

Bijzonder echtpaar in kast van een huis

Willem van der Veen

Als de toneelvoorstelling in Odeon op punt van beginnen stond en de zaallichten al bijna waren gedoofd, kwam er gauw nog een bejaard echtpaar binnen. Het tweetal schuifelde in het halfluister naar zijn vaste plaatsen, links vooraan op de tweede rij. De poging om dat zo onopvallend mogelijk te doen leed bij voorbaat schipbreuk. Daarvoor zag het paar er voor Zwolse begrippen te onalledaags, te weinig provinciaals uit.

Gezeten op mijn eigen persplaatsje aan de rechterkant van de zaal was ik vele jaren achtereen getuige van dit tafereeltje, dat alle toeschouwers in de stalles een aantal seconden bezig hield. Vierhonderd ogen plus de mijne draaiden zich onwil-

lekeurig naar links. Zij zagen twee mensen met een intrigerend, aristocratisch voorkomen dat door een waas van kunstzinnigheid leek te zijn omgeven. De vrouw met een fascinerend, markant gesneden gezicht, haar figuur en kleding de sfeer van de modepaleizen in Parijs en Rome ademend. De man toonde een gedistingeerd profiel en hoffelijke manieren, het hoofd bekroond met zilverwit, onberispelijk vormgegeven haar. Beiden straalden een kosmopolitische beschaving uit, die in het provinciale Zwolle niet te verwerven viel.

De late komst in de schouwburgzaal zal geen effectbejag van de advocaat Harro Bouman en zijn vrouw Carina Bouman-Hofstede Crull zijn geweest. Als ze zich naar het toneel wensten te begeven, waren ze gewend op het laatste nippertje de deur uit te gaan. Ze wisten dat ze de aanvangstijd toch wel haalden, omdat ze op nauwelijks honderd meter afstand van Odeon woonden, in het grote historische pand aan de Koestraat nummer 18.

In de pauze van de voorstelling werd ik soms door de Boumans aangesproken. Ze wilden bijvoorbeeld weten hoe ik dacht over het wonderlijke toneel van Beckett, Ionesco, Albee en al die andere nieuwe schrijvers die in de jaren zestig en zeventig regelmatig in Odeon werden gespeeld. Ze constateerden dat er om hen heen in de zaal nogal wat weerstand opklonk.

Van Carina's neef Hein Dikkers, directeur van de *Zwolse Courant*, hadden de Boumans gehoord dat ik als toneelrecensent in Odeon aanwezig was. Toen Dikkers mijn naam had genoemd en van hen vernam dat ze mijn stukjes graag lazen, had ik alle reden om verguld te zijn. Een gunstig oordeel van zulke kunstlievende en erudiete mensen - en nog wel ten overstaan van mijn baas! Dat viel niet te versmaden.

Het echtpaar Bouman-Hofstede Crull in 1974. (Particuliere collectie)

En over dat in de ogen van velen zo verschrikkelijke, moderne toneel waren de Boumans en ik het roerend eens. Wij vonden het best interessant en soms zelfs aangrijpend.

Ik kende de Boumans reeds van een afstand, omdat hun zoon Hessel een klasgenoot van mij was geweest. Vaag had ik weleens vernomen dat het zulke bijzondere mensen waren... en dat ze in de oorlog zulk goed werk hadden gedaan... en dat er veel bekende artiesten bij hen op bezoek kwamen...

Toen ik bij de krant kwam, bleef steeds in mijn achterhoofd hangen dat ik eens een verhaal over ze wilde schrijven. Het is er nooit van gekomen. Daar heb ik spijt van als haren op mijn hoofd. Helaas is het vele jaren te laat om ze nog in levende lijve te kunnen interviewen.

Gelukkig vormen hun zonen, mr. Hessel en ir. Arnout Bouman, nu een geheugen en een spreekbuis om mijn verzuim een beetje te kunnen goedmaken. Als opgroeiende jongens waren zij getuige van de talloze bezoeken van mensen uit de artistieke beau monde. Zelf waren de broers toen nog te jong om zich speciaal te interesseren voor de ontelbare gasten in hun ouderlijk huis, maar gelukkig koesteren zij een verzameling teksten met passages die schrijvers en journalisten aan hun ouders wijdden.

Salon

De Boumans lieten door de jaren heen blijken dat hun bijzondere uitstraling ook een niet-alledaagse invulling van het leven inhield. Als de muren van hun voorname huis in de Koestraat konden verhalen, zouden zij trillen van alle zeldzame ontmoetingen, tintelende conversaties en opmerkelijke situaties die zich tientallen jaren achtereen binnen hun beslotenheid afspeelden.

Naar het voorbeeld van de Parijse 'salons artistiques' verwezenlijkten Harro en Carina Bouman in Zwolle een ontmoetingsplek voor befaamde schrijvers, toneelspelers en beeldende kunstenaars, die, aldus de romancier en journalist Adriaan van der Veen, 'zijn weerga in ons land nauwelijks heeft gevonden. Het grote huis van de Boumans was als een eiland met bruggen naar Amsterdam en Parijs.'

Dagboeknotities van Harro Bouman

26 november 1925

'De gelukkigste dag in mijn leven. Heerlijke wandeling met Carina langs kronkelende waters over smalle vonders. Het licht bevrozen pad en al die zon! Die koele en toch warme zon over winters groen land met wazige verten. Een middag van als kinderen van elkaar houden, hongerend en vol ontzag.'

15 oktober 1930

'Inmiddels getrouwd. 's Zondags is Koestraat 18 geheel een eiland. Uit mijzelf verlang ik niet buiten te komen. Alain Fournier gelezen. Er zit een verschrikkelijke dorst in mij. Zou die te lessen zijn?'

De Koestraat met rechts nummer 18-18a. (Foto redactie)

Koestraat 18 aan de achterzijde. (Particuliere collectie)

Portret van Carina Bouman, getekend door de met het echtpaar bevriende kunstenaar Joop Sjollema. (Particuliere collectie)

Om een eerste indruk te geven van de letterkundige en andere artistieke coryfeeën die zich in de loop der jaren op Koestraat 18 aandienden, volgt hier een opsomming, die overigens onvolledig moet zijn want de Boumans waren zeer discreet.

Tot hun gasten behoorden: de dichters en schrijvers Jacques Bloem, Clara Eggink, Adriaan Roland Holst, M. Vasalis, Victor van Vriesland, Anton van Duinkerken, Hans Lodeizen, Bertus Aafjes, C.J. Kelk, Geert van Oorschot, J.C. van Schagen en N.E.M. Pareau; de beeldende kunstenaars Leo Braat, Joop Sjollema, Titus Leeser, Hubert van Lith en Frits van Hall; alsmede de voordrachtskunstenaars Albert van Dalsum, Charlotte Köhler en Albert Vogel.

En dan was in de oorlogsjaren Koestraat 18 een toevluchtsoord voor honderden passanten, vluchtelingen en onderduikers van allerlei slag, onder wie zich een niet gering aantal kunstenaars bevond. De dichter Victor van Vriesland hield zich daar als jood meer dan een jaar voor de bezetters verborgen. In huis stond hij bekend als meneer Ernst van Vliet.

Uiteraard kwam in die tijd niets over onderduikers op papier te staan, ook niet in de dagboeknotities die Harro Bouman van tijd tot tijd bijhield. In de bezettingstijd kon immers alles tegen je worden gebruikt, speciaal als het geschreven stond.

Voor een indruk van het interieur waar dit zich allemaal afspeelde, kunnen we te rade gaan bij de journalist en schrijfster Lisette Lewin. In 1985 was zij op bezoek bij de toen hoogbejaarde Carina Bouman en deed daarvan verslag in de *Volkskrant*: 'De kamers hoog en diep. In het schemerduister heerst een kunstzinnige chaos van boeken, antieke secretaires, sofa's, oosterse theetafels, serviesjes, porselein, kandelaars, beeldjes en schilderijen. Vitrines in muren met kunstvoorwerpen op glazen platen uitgesteld.'

In deze sfeer van eruditie en kunstzin leefden Harro en Carina samen 55 jaar hun onalledaagse leven. Volgens een oude jeugdvriend, Everard van Weede, vormden zij een span zoals er buiten kringen van bekende componisten, dirigenten, schilders en dichters maar weinig te vinden was.

Jonge advocaat

Hendrik Jan (Harro) Bouman werd in 1896 geboren als zoon van een Groningse huisarts. In zijn geboortestad begon hij in 1915 aan een rechtenstudie die hij gedwongen moest afbreken toen hij in 1916, middenin de Eerste Wereldoorlog, onder de wapenen werd geroepen. Gelukkig hoefde hij deze – vanwege de Nederlandse neutraliteit - nooit te hanteren. Na de oorlog vervolgde hij zijn studie in Leiden, waar hij in 1922 promoveerde. Nog vóór die promotie was hij reeds als advocaat werkzaam in Zwolle, in de praktijk van zijn oom, mr. H. van der Vegte, een vooraanstaand antirevolutionair politicus. Vanuit een onderkomen aan de Walstraat leidde Harro Bouman het vrolijke leven van de jonge vrijgezel. Hij frequenteerde vooral de Grote Sociëteit in de Koestraat, waar hij verkeerde met Zwolse vrienden als Etienne Klinkert, Piquet en Willinge Gratama. De flamboyante gérant Louis van Eyck wist de stemming er daar goed in te houden. In de tussentijd - zo'n feestneus was hij

Links: De hal en de gang van het huis aan de Koestraat werd in de oorlogsjaren gepasseerd door honderden onderduikers, vluchtelingen, hongertochtgangers en andere gasten die bij de Boumans een gastvrij onthaal vonden. (Particuliere collectie)

Boven: Een sfeervolle hoek op Koestraat 18. (Particuliere collectie)

Rechtsonder: Een stukje gang op Koestraat 18. (Particuliere collectie)

ook weer niet - verrijkte Bouman zijn geest met buitenlandse reizen en het genieten van - vooral veel Franse - literatuur.

Harro Bouman promoveerde in 1922 in Leiden tot doctor in de rechtsgeleerdheid. Na de promotie werd hij gefotografeerd, geflankeerd door zijn paranimfen. (Particuliere collectie)

Dat de jonge advocaat in het kalme Zwolle bleef hangen, was te danken aan oom Van der Vegte, die in 1926 werd geroepen tot het ministersambt van Waterstaat. Bouman werd gevraagd diens advocatenpraktijk over te nemen. Van der Vegte verhuisde naar Den Haag en overleed daar in 1933.

Deze onverwachte wending in het leven van Harro Bouman had een pikante aanleiding. Van der Vegte's enige zoon was voorbestemd om zijn vader op te volgen, maar hij liet het op het laatste ogenblik afweten. Van der Vegte junior was tijdens een voorstelling van een circus op de Zwolse

In 1922 deed Harro Bouman (geheel rechts) mee aan een gekostumeerd feestje in de Grote Sociëteit aan de Koestraat. (Particuliere collectie)

Turfmarkt namelijk verliefd geworden op een acrobate. De gevoelens bleken wederzijds. De jonge jurist vertrok - begrijpelijk tot ongenoegen van zijn familie - met de noorderzon uit Zwolle om met zijn lenige geliefde door Europa te gaan trekken.

Carina Bouman-Hofstede Crull in de jaren twintig, een opvallend modieuze vrouw. (Particuliere collectie)

Bouman associeerde zich in 1928 met zijn vriend, mr. Peter Kapteijn, en richtte op Koestraat 18 een nieuw kantoor in. Dit pand was slechts enkele voetstappen verwijderd van het kantoor van Van der Vegte, dat zich in het oude woonhuis van Rhijnvis Feith in de Bloemendalstraat 18 had bevonden en dat na de ontruiming in gebruik genomen werd door de jonge notaris Windemuller.

Huwelijk

Een jaar later trouwde Harro met Catharina Hofstede Crull, telg uit een vooraanstaande Twentse familie. Dit huwelijk lag zeer gevoelig in die jaren, want Carina, zoals ze werd genoemd, was eerder getrouwd geweest met de niet bij haar temperament passende Charles Stork en had samen met hem een zoon.

Harro en Carina kenden elkaar vanaf 1925. Ze hadden al een verhouding toen er nog geen scheiding van Stork uitgesproken was. In de jaren twintig werd daar heel anders over gedacht dan tegenwoordig. Alles moest in het diepste geheim geschieden. Een hele maskerade tegenover familie

Links: Carina Hofstede Crull in 1928, vlak voor haar huwelijk met Harro Bouman. (Particuliere collectie)

Rechts: De Boumans in 1929 op huwelijksreis voor het Prado in Madrid. (Particuliere collectie)

en bekenden was noodzakelijk om samen op reis te gaan.

Dagboeknotities van Harro Bouman

11 mei 1931

'Beu van het advocatenbestaan. Maar wat dan? Gelezen in Stendhal. Kostelijke opmerkingen over het vreselijke provinciestad-leven. Veel afmattend advocatenwerk, met domme rechters en benepen wetsteksten. Resultaten zwaar te bevechten.'

12 oktober 1931

'Melancholie! Dégout van het werk. Mensen dagvaarden en failliet jagen. Geschrijf en gedoe met zogenaamde confrères, die als ware burgers slechts begeerte koesteren naar meer geld en meer aanzien. En dat werk houdt mij de hele dag bezig.'

30 oktober 1931

'Ik houd van boeken. Lees ik ze ook om de opium, om het genot te puren uit elk goed geschreven boek?'

14 januari 1933

'Tevreden met familie, gezin etc., maar onvrede over beroep. Ik kan niet tegen verliezen van timmerman en metselaar, niet gunstig. Ligt het aan mij?'

De zaak Ries: Boumans grootste krachtproef als advocaat

Mr. H.J. Bouman was geen advocaat voor een plek in de schijnwerpers. Toch stond hij één keer in het brandpunt van de belangstelling. Dat gebeurde in 1936 toen hij een zaak van landelijke importantie op zich nam. Een 'opzienbarend zedenschandaal', zoals het in de dagbladen van destijds werd beschreven.

Bouman verrichtte er zijn grootste krachtproef en boekte er ook de beloning van succes mee, doordat hij in alle opzichten het gelijk aan zijn zijde kreeg en het voor zijn cliënt bewerkstelligde dat deze buiten vervolging werd gesteld. Toch hield Bouman er zeer gemengde gevoelens aan over, omdat het onrecht dat de Nederlandse regering zijn cliënt daarna aandeed, alle perken te buiten ging.

Lijdend voorwerp in dit drama was mr. Leopold A. Ries, thesaurier-generaal van Financiën.

Harro Bouman was tijdens zijn rechtenstudie in Groningen bevriend geraakt met Ries, een briljante jongeman van joodse afkomst, snel denkend, zeer rap van tong, homoseksueel, welke laatste gaardheid in de tijd tussen de twee wereldoorlogen nog allerminst werd geaccepteerd.

Het verhinderde Leopold Ries niet na zijn studie opvallend snel carrière in de ambtelijke wereld te maken. Via het provinciaal bestuur van Zuid-Holland trad hij in 1924 in dienst van het ministerie van

Financiën en werd daar halverwege de jaren dertig - zelf amper veertig jaar - thesaurier-generaal, de hoogste ambtenaar onder de minister. Als scherpzinnig jurist en vasthoudend onderhandelaar (met name met nazi-Duitsland) werd hij zeer door de Nederlandse regering gewaardeerd, omdat hij miljoenen voor het vaderland verdiende.

Maar op een dag in mei 1936 voltrok zich het noodlot. Met de nachttrein reisde Ries terug uit Berlijn, waar hij als voorzitter van een delegatie besprekingen had geleid over een nieuwe transferovereenkomst met Duitsland. Diezelfde middag ging hij naar minister-president Colijn om verslag uit te brengen. Op dat moment was Ries nog volkomen onkundig van het feit dat iemand hem beschuldigd had van ontucht. Colijn, die van de verdenkingen tegen de hoofdamtenaar op de hoogte moet zijn geweest, zei hierover geen woord. Hij stond Ries vriendelijk te woord en prees hem zelfs over het resultaat dat hij in Duitsland had bereikt. Ook zijn directe baas, minister van Financiën mr. P.J. Oud, waarschuwde hem niet voor hetgeen hem boven het hoofd hing.

De volgende morgen overviel zijn arrestatie Ries als een donderslag bij heldere hemel. Zijn vermeende slachtoffer was een zeventienjarige, vroegrijpe jongeman die er ouder uitzag dan hij in werkelijkheid was. Bij de politie stond hij bekend als een oplichter en enorme fantast. Het is later nooit duidelijk geworden waarom hij door de politie op zijn woord werd geloofd. Er zijn plausibele theorieën dat Ries het slachtoffer is geworden van een agent-provocaateur. De wijze waarop de regering hem in de steek liet, suggereert dat men opgelucht was geruisloos af te komen van een zo vooraanstaand joods ambtenaar. 'Joods, homoseksueel én succesvol - meer dan toen verdraaglijk was', schreef Johan Polak in 1991 in 'Het Parool'.

Harro Bouman stond zijn vriend bij in de rechtszaak en verdiepte zich op een bewonderenswaardige manier in de materie. Voor kamerleden en journalisten schreef hij twee boekdikke nota's die aantoonde dat Leopold Ries zich nooit aan min-

Leopold Ries in 1951 in zijn appartement in Manhattan met Aty Greshoff-Brunt en rechts baronesse Goris, de echtgenote van Marnix Gijsen. (Uit: Een welmenend cynicus, Amsterdam z.j.)

derjarigen had vergrepen. Ook gaven ze een zeer duidelijke omschrijving van de manier waarop politie en justitie zich in deze zaak hadden kunnen vergissen.

Doordat hij strafrechtelijk geheel vrijuit ging, had Ries normalerwijs volkomen gerehabiliteerd moeten worden, maar dat gebeurde niet. Sterker: Ries kreeg ontslag, zonder dank voor bewezen diensten en zonder pensioen. Minister Oud gedroeg zich in deze hoogst kwalijk. Voordat er iets bewezen was, liet hij al op zijn departement weten dat Ries een verloren man was. Ook manipuleerde hij de Kamer met stukken die niet tot het strafdosier behoorden. Minister van Buitenlandse Zaken, jhr. A.C.D. de Graeff, schreef dat er weliswaar geen bewijzen tegen Ries waren aangedragen, maar dat hij toch zo gecompromitteerd was dat hij als thesaurier-generaal niet te handhaven bleek. Zeer merkwaardig is ook het feit dat het dossier van de rechtszaak later nooit meer boven water is gekomen.

Als dank voor de bijstand nodigde Ries het echtpaar Bouman uit voor een drieweekse reis door Algerije. Hij bleef daarna enkele jaren ambteloos burger, trok begin 1940 naar Frankrijk, bereikte na het uitbreken van de oorlog Portugal en week in 1941 uit naar de Verenigde Staten. Daar kreeg hij ter rehabilitering toch nog een baan, dankzij zijn oude vriend Van Kleffens, minister van Oorlog in de naar Londen uitgeweken regering. Ries werd adjunct-directeur van het Nederlands informatiebureau in New York van de regeringsvoorlichtingsdienst. Tot zijn dood in 1962 stond hij daar in het middelpunt van het intellectuele en artistieke Nederlandse leven met schrijvers als Jan Greshoff en Marnix Gijsen, uitgever Fritz Landshoff en schilders als Willem de Kooning.

Ries bleef tot zijn laatste dag met Harro Bouman corresponderen. Toen hij op sterven lag, krabbelde hij nog wat laatste woorden onderaan een brief van een vriend die Bouman het slechte nieuws van Ries' ernstige ziekte meldde: 'Je bent een goede vriend geweest. Saluut, hail en farewell, Leopold.'

Carina Bouman in de jaren zeventig, gekleed in een antieke japon uit haar collectie. (Particuliere collectie)

Ook een scheidingsprocedure had in die jaren heel wat voeten in de aarde, maar uiteindelijk kwam alles voor elkaar en trokken ze als gehuwd paar in het grote huis in de Koestraat, waar ruimte genoeg over bleef voor het advocatenkantoor. Ook Carina's elfjarige zoon H.C. Stork, die zijn leven lang bij zijn initialen werd genoemd, kwam daar te wonen. Het echtpaar kreeg drie kinderen: Aleid (1931), Hessel (1933) en Arnout (1936).

Hoewel Harro en Carina qua karakter nogal van elkaar verschilden, bleken zij toch voor elkaar geschapen. Hij was in eerste aanzien een doordnuchtere Groninger met een groot rechtvaardigheidsgevoel. Ook een beetje recalcitrant en cynisch. Het kon hem, volgens zijn nabestaanden, niets schelen wat de mensen van hem dachten. Maar hij toonde ook een andere kant van zijn wezen: gevoelig, soms zelfs sterk melancholisch van aard. Op een van zijn dagboekbladen schreef

Het gezin Bouman in 1950, van links naar rechts: dochter Aleid, vader Harro, moeder Carina, zoon Arnout, zoon Hessel en H.C. Stork, zoon uit het eerste huwelijk van Carina. (Particuliere collectie)

hij: 'Ik word af en toe overweldigd door een walge-lijke, verlamdende melancholie.'

Dit laatste had ook te maken met het feit dat hij in zijn hart niet zo gelukkig was met zijn beroep. Hoewel hij zich als een voortreffelijk jurist ontplooi- de, vele zaken tot een goed einde bracht en opviel door zijn mooie schrijfstijl (zijn goede vriendin, de dichteres M. Vasalis, noemde hem een 'epistolair talent') kon hij de routineuze kant van het advocatenvak vaak vervloeken. In zijn dagboek liet hij in 1932 doorschemeren dat hij toch liever architect was geworden, zoals hij op jeugdige leeftijd had gewild.

Bruisend

De lijfspreuk op de ex libris van Harro Bouman luidde: 'Alles is anders'. Wat zijn vrouw betreft had hij daar in elk geval volkomen gelijk in. Carina was anders dan velen. In haar jonge jaren viel ze al op door haar bruisende manier van leven die ze tot op hoge leeftijd bleef volhouden. Origineel, modern van visie en kunstzinnig, waaraan ook haar studie

kunstgeschiedenis had bijgedragen. Een oude vriend roemde haar natuurlijke distinctie.

Carina Bouman betoonde zich een bijzondere gastvrouw die zich continu bezig hield met het mooier en harmonischer maken van de wereld om haar heen. In haar contacten met andere mensen kon ze dominant optreden. Ze was geen klassieke schoonheid, maar ze had de uitstraling van een grote persoonlijkheid. Carina besteedde veel aandacht aan haar verschijning, ze zag er altijd verzorgd en elegant uit. Ze was uiterst modebewust. In de jaren twintig kocht ze kleding bij mode-ontwerpers in Berlijn. Later was ze vaak in Parijse modehuizen te vinden en droeg zij creaties van de destijds befaamde Maria Monaci Gallenga. Na de Tweede Wereldoorlog werd zij in Amsterdam een geziene klant van de toen bekende, uit Kampen afkomstige hoedenontwerper Harry Scheltens die ook voor het koninklijk huis werkte. Zoon Hessel herinnert zich: 'Mijn moeder bleef voortdurend in de weer met lostornen, afspelden, (laten) verma-ken.'

Adriaan van der Veen, schrijver en kunstredacteur van de *NRC*, die vaak bij de Boumans over de vloer kwam, prees zich gelukkig met hen bevriend te zijn. 'Op het eerste gezicht vormen zij een patricisch echtpaar', schreef hij in zijn krant, maar hij liet er onmiddellijk op volgen: 'maar dan met een voor ons land ongewone, bijna Franse *élégance*. De Boumans hebben talent voor vriendschap, in de eerste plaats door het rusteloos vermogen van Carina om mensen op hun gemak te stellen en te verzorgen. Ik merkte er een stijl van leven en distinctie die ik nergens anders ooit heb gevonden dan daar in de Zwolse Koestraat.'

Adriaan van der Veen wees ook op de rol die het echtpaar in de oorlog had vervuld. Hij toonde zich onder de indruk van de 'onbaatzuchtige, met grote risico's omgeven hulp die de Boumans aan onderduikers gaven.'

'Hun optreden', schreef hij, 'hoorde helemaal bij mensen die hoogst vanzelfsprekend doen wat nodig is. In dit geval mensen helpen die in gevaar verkeerden en die afhankelijk van hen waren. Het is het soort noblesse oblige dat men ook aantrof bij de Engelse upper-class tijdens bombardementen in oorlogstijd. Daar hoort veel durf bij. En, eerder nog dan moed, minachting voor wat de Duitsers zich aanmatigden.'

Reeds lang voor de oorlog had Harro Bouman van zijn afkeer voor het nieuwe Duitse regime blijk gegeven. Vlak na Hitlers machtsovername schreef hij profetische woorden op een van de honderden dagbloekebladen die hij in de periode 1925-1945 bijhield: 'De Pickelhauben [krijgsvanzuchtige Duitsers met punthelmen, WvdV] zijn meer dan ooit weerzinwekkend. Er zal in Moffrica nog heel wat bloed vergoten worden.' Zijn weerzin tegen de Duitsers veranderde in hartstochtelijke haat toen zij na 10 mei 1940 bezetters van zijn land werden. Vooral het bombardement van Rotterdam schokte hem. 'De misdaad als regeerder', zo noemde hij het.

Harro Bouman, eind jaren twintig geportretteerd door de destijds bekende Zwolse fotograaf Frans Ziegler uit de Luttekestraat. De advocaat had toen net zijn praktijk naar de Koestraat verplaatst. (Particuliere collectie)

Van prominente onderduikers tot anonieme hongertrekkers

Dichter-essayist-vertaler Victor van Vriesland zat meer dan een jaar ondergedoken bij de Boumans in de Zwolse Koestraat. (Erven Manuel van Loggem)

'Mag mijn vriend Bloem eens op bezoek komen?', vroeg Victor van Vriesland aan Carina Bouman. Het werd een langdurig contact met de grote dichter J.C. Bloem. (Particuliere collectie)

De oorlog is van grote invloed geweest op het leven van de Boumans. Men zou kunnen zeggen dat deze vijf duistere jaren onbedoeld de kiem hebben gelegd voor de manier waarop zij hun verdere leven hebben ingericht. Hoewel er in de jaren dertig ook al kunstenaars bij hen logeerden, ontstond hun 'artistieke salon' in de bezettingstijd, haast uit de nood geboren, doordat vooraanstaande kunstenaars op Koestraat 18 onderdoken en elkaar daar troffen.

Victor van Vriesland arriveerde in 1943 als onderduiker in de Koestraat en bleef er bijna tot het einde van de oorlog. Van Vriesland vertelde in zijn memoires dat zijn naam op een zwarte lijst van de Sicherheitsdienst was komen te staan en dat hij met die wetenschap een beetje luchthartig omging. Juist in die tijd was hij bevriend geraakt met Anna Maclaine Pont, een aangetrouwde nicht van Harro Bouman. Zij deed verzetswerk en stond later zijdelings aan de wieg van de verzetsuitgeverij De Bezige Bij.

'U moet onderduiken, anders loopt het mis, vertrouw ze niet', had Maclaine Pont tegen Van Vriesland gezegd. 'Toen heb ik maar toegegeven. Ze regelde een adres voor me bij haar neef Bouman, een advocaat in Zwolle.' De dichter-essayist werd er met een vervalst paspoort per trein heen gebracht. Met Anna Maclaine Pont wandelde hij vanaf het Zwolse station over de Potgietersingel en de Suikerberg naar de achterkant van Boumans huis, dichtbij de stadsgracht. Vlak daarbij op de Potgietersingel bevond zich ook het hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst en (aan de overkant van de gracht, op de Burgemeester van Roijensingel 13) het onderkomen van de Duitse Ortskommandantur.

En dan te bedenken dat aan de voorkant van het huis op nog geen vijftig meter afstand van de voordeur - in de Bloemendalstraat 11 - het hoofd-

kwartier van de Zwolse NSB te vinden was en dat op Koestraat 8, in het gevorderde gebouw van de Grote Sociëteit, zich een Wehrmachtsheim bevond. Koestraat 18 kon men gerust een schuilplaats in het hol van de leeuw noemen.

Treurwilg

Van Vriesland en zijn begeleidster wisten nauwkeurig waar ze op de Potgietersingel moesten zijn. 'Het huis ligt achter de tweede treurwilg', had mevrouw Bouman hun laten weten. Hij dichtte later:

*O, boomen op de wallen,
O, spiegel'ling in de gracht.
Laat mij tot stof vervallen.
En duister in uw pracht.
Ik heb te lang gewacht.*

Van Vriesland wilde zijn verblijf op Koestraat 18 strikt geheim houden, zelfs tegenover zijn toenmalige vrouw, Tonny van der Horst. Het was er immers, zoals hij schreef, 'een va-et-vient van mensen uit de culturele sector die me wellicht van gezicht kenden.'

Als zijn vrouw naar Zwolle kwam, werd het door Carina Bouman zo gearrangeerd dat het echtpaar elkaar ontmoette in de huiskamer van de kinderarts Elisabeth Hengeveld, die even verder in de Koestraat woonde.

De Boumans waren blij met de komst van Van Vriesland, omdat ze van poëzie hielden. De dichter die overdag sliep en 's nachts werkte, kwam dan vaak naar beneden om tot in de ochtendstond met Harro te praten. Ze leerden elkaar zo goed kennen dat ze vrienden voor het leven werden.

In zijn onderduiktijd zat Van Vriesland niet stil. Hij maakte vele gedichten en werkte aan vertalingen, zo ook van een moeilijk Engels toneelstuk van A.C. Swinburne.

Hij vroeg: 'Mag mijn vriend Jacques eens langskomen? Die is heel goed in Engels.' Zo gebeurde het dat ook de dichter J.C. Bloem en zijn twintig jaar jongere vrouw, de schrijfster Clara Eggink, regelmatig gasten in de Koestraat werden.

Tijdens de laatste twee oorlogsjaren werden Bloem en Van Vriesland zelfs het geestrijk middelpunt van het leven ten huize van de Boumans. Al was het maar bij het citeren van gedichten, waarvoor ze op geen enkel uur van dag of nacht terugschrokken. In twee fauteuils zaten ze bij de open haard en hielden wedstrijdjes in het declameren van poëzie. Hele strofen van de grootste dichters - van Dante tot Shakespeare en van Goethe tot Schiller - lieten ze door de kamer rollen. Ze hadden het grootste plezier als ze elkaar daarbij vliegend konden afvangen.

Hun collega Adriaan van der Veen die geregeld met vrouw en kinderen in de Koestraat loerde, herinnerde zich dat hij Jacques Bloem

Dagboeknotities van Harro Bouman

13 mei 1933

(na boekverbranding in Hitler-Duitsland)

'Leer uw kinderen dat het leven niets anders is dan barbaarij. Misschien wennen zij er dan vroeg aan.'

1 februari 1938

'Tegenover ons huis zijn ellendige burgermanswoningen gekomen, in plaats van de al enige jaren leegstaande Vilsterenhuizen. Die nieuwe bouwerij ergert mij. Zoals mij ergert de z.g. nieuwe spelling, zoals mij ergert de willekeurige voorschrijving door ambtenaar-knuppels van schrijfwijze van plaatsnamen. Van ergernis verlaat ik nog het land.'

3 september 1939

'Nu is het dan massamoord of eigenlijk de overval van gewetenloze rovers. Nu moet er voor vrijheid gevochten worden, maar zullen de Engelsen ooit begrijpen dat de Duitsers eeuwig onverbeterlijke gangsters zullen blijven.'

Het hoofdkwartier van de Zwolse NSB (nu het gebouw van de Loge) in de Bloemendalstraat 11 was nog geen vijftig meter van het huis van de familie Bouman in de Koestraat verwijderd. Op de Potgietersingel was de Sicherheitsdienst gevestigd en aan de overkant van de gracht, tegenover de achterkant van Boumans huis, bevond zich het gebouw van de Ortskommandantur. Wat de onderduikers bij Bouman betreft kon men daar dus van een vluchtsituatie in het hol van de leeuw spreken. (Collectie HCO, Archief Stichting Zwolle 1940-1945)

een keer tegen het lunchuur moest wakker. 'Hij lag daar op zijn kamer boven, het hoofd van een onschuldige cherubijn zichtbaar boven het dekbed. Ik hoorde hem iets prevelen dat verdacht veel leek op dichtregels. Diep in de nacht hadden we hem naar boven horen schuifelen. Als iedereen naar bed was, bleef hij beneden. Wie weet om iets te schrijven, in elk geval om onder het genot van een glas wijn iets te lezen uit de stapels die om hem heen stonden.'

Kast van een huis

Carina Bouman zei na de oorlog in een interview: 'Het was vanzelfsprekend dat je onderduikers nam, omdat je wist dat ze anders zouden worden vermoord.' De Boumans hadden er de woning voor. Deze was zo groot dat hun eigen kinderen niet veel merkten van al het va-et-vient, maar het leverde ook een extra risico op. Zo'n kast van een huis wekte natuurlijk de begeerte van de Wehrmacht. Stond er immers niet de hele oorlog middenop de Grote Markt een groot bord met de voor Duitse militairen gebiedende tekst 'Selbständiges

De schrijvers Adriaan van der Veen en Jan Greshoff. De laatste was ook een bekende van de Boumans, maar was nooit in Zwolle te gast. (Foto Edith Visser)

Het grote, uit de achttiende eeuw stammende pand in de Koestraat, waarvan later een deel (18a) werd afgescheiden. De voordeur ging in en na de oorlog altijd gastvrij open voor onderduikers, vluchtelingen, hongertrekkers en vogels van kunstzinnige pluimage. (Foto auteur)

De achterkant van Koestraat 18 gezien vanaf de Potgietersingel. (Foto redactie)

Quartiermachen ist verboten!’ Dat ‘kwartier maken’ moest massaal - en ‘gründlich’ - worden aangepakt.

Carina en Harro konden zich evenwel gelukkig prijzen met de wetenschap dat hun eerste ingekwartierde Duitser toevallig een ware ‘edelmof’ was. Achter zijn rug om werd de man ook zo door bewoners en onderduikers genoemd. Hij droeg de merkwaardige, niet erg Duits klinkende achternaam Portepee, was onderofficier en deed dienst als machinist op de trein. Van Vriesland vertelde: ‘Herr Portepee was onze huismof. Hij speelde met de kinderen van Bouman en werd door iedereen aanvaard, omdat hij niemand kwaad deed. Hij salueerde op de trap als je hem tegenkwam en ik - een onderduiker! - vroeg nooit iets.’

Wanneer er 's nachts werd aangebeld voor inkwartiering, gespte Portepee zijn sabel om de pyjama, zette zijn machinistenpet op en ging opendoen. ‘Das Haus ist ganz und gar voll’, zei hij dan. Carina Bouman vroeg hem een keer: ‘Hoe hebben jullie, Duitsers, het zo ver laten komen?’ Zijn antwoord: ‘Mevrouw, toen we begrepen wat er aan de hand was, "war die ganze braune Bande schon da!"’

Kort voor de bevrijding, toen er geen treinen meer liepen, liet Portepee een Zwols echtpaar stiekem meerijden op zijn locomotief. Ze waren de ouders van een jongen die in het kamp Ommen had gezeten en op sterven lag in een Arnhems ziekenhuis. De locomotief reed zonder wagons om in de zwaar gehavende stad een lading V2's (raketten) op te halen die in Overijssel naar Engeland moesten worden afgeschoten. Nog diezelfde nacht op de terugweg stonden de ouders in een wagon midden tussen de raketten, terwijl Portepee zijn trein langzaam liet rijden vanwege de zwaar explosieve lading. Maar ze hadden hun zoon in elk geval nog levend gezien.

Na de bevrijding hebben de Boumans hun eerst zo onwelkome gast beloond voor zijn houding en het Nederlandse verzet over hem ingelicht. Duitse militairen werden toen geïnterneerd en onder nogal onplezierige omstandigheden weggevoerd. Maar Portepee kon zonder moeilijkheden terugkeren, naar de stad waar hij vandaan kwam.

Dagboeknotities van Harro Bouman

10 mei 1940

‘Ik heb gewalgd, nu is de maat vol, ik ben verwalgd. Nu is het erger met ons dan met Finland. Krijgen wij onze vrijheid niet terug, dan zullen wij tamelijk snel een nivellerende verpaupering zien opkomen.’

5 juli 1940

‘Het is ons verboden om in naam der koningin recht te spreken.’

30 mei 1941

‘Diësviering in Groningen meegemaakt. Moet ik ze noemen de deelnemers? Van Thienen, Van Kleffens, Mesdag, Bulder, Tjeenk Willink, Rochat, Meursing, Formsma, Sollewijn Gelpke. [Allen in Zwolle wonende en werkende ex-studenten van de Rijksuniversiteit Groningen, WvdV] Onderwerpen van gesprek: oorlog, bezetting, mof, kultur, NSB, gijzelaars, bombardementen, jodenmishandelingen, boekenverbod en soortgelijke verschijnselen.’

Bij tientallen

De allereerste onderduiker die in 1942 bij de Boumans onderdak vond, was de joodse fabrikant Weijler uit Enschede, die een beetje ziekelijk was en lichte verpleging nodig had. Carina vond het een hoogst beschaafde, verfijnde man. Volgens haar kwalificatie bleek hij dus perfect op zijn plaats op het adres Koestraat 18, waar wellevendheid en eruditie de boventoon voerden.

Daarna kwamen ze bij tientallen, meestal onder valse namen. Wie ze waren, hebben de Boumans meestal niet geweten. Velen van hen bleven maar even en verdwenen dan weer in de figuurlijke mist, waaronder in de bezettingstijd heel wat van 's mensen handel en wandel schuil ging. Op de enorme zolder en op een groot portaal op de tweede verdieping stonden bedden en lagen geleende matrassen. ‘De mensen die er op sloepen, waren over het algemeen heel aardig’, zei Carina, ‘er was maar een enkele nare bij.’

Een beeld van de Grote Markt op de bevrijdingsdag van Zwolle. Mensen wachten op de komst van de Canadese militaire colonnes. Op de vluchtheuvel o.a. mensen van de binnenlandse strijdkrachten. Ook staat daar nog (vanaf het begin van de Duitse inval in 1940) het grote bord, waarop het Duitse militairen wordt verboden zelfstandig onderdak bij Zwolse burgers af te dwingen. Ook de familie Bouman kreeg met inkwartiering te maken. Gelukkig kregen zij een 'goede Duitser' in huis. (Collectie HCO, Archief Stichting Zwolle 1940-1945)

Nicht Anna Maclaine Pont, die ook Victor van Vriesland als onderduiker had gebracht, nam nu en dan kinderen mee, meestal tussen de vier en acht jaar. 'Een keer zag ik twee van mijn onderduikertjes op straat lopen', vertelde Carina Bouman tientallen jaren later aan Lisette Lewin: 'Ze zagen er heel, héél joods uit. Ik zei: dat mogen jullie beslist niet. Het is hier veel te gevaarlijk. Maar het waarom daarvan kon ik ze niet uitleggen. Ik kon toch niet zeggen: jullie zien er zo joods uit.'

Anna Maclaine Pont bezorgde de Boumans ook een nieuwe huishoudster. Uitgerekend een Duitse. Haar komst naar Zwolle had een tragische achtergrond. Ze had bij mensen gewerkt die in het verzet zaten en die thuis alles bespraken waar hun kinderen bij zaten.

Carina: 'Dat is natuurlijk het domste wat je kunt doen. Die kinderen gaan op school vertellen wat hun ouders allemaal niet durven. Het werd een catastrofe. Met kinderen en al werd het gezin

Boumans bureauchef gefusilleerd Jo Hagedoorn: een van de 23 van Trouw

In de laatste oorlogszomer werd Harro Bouman hevig geschokt door het trieste lot van zijn bureauchef, procureursklerk Jo Hagedoorn. Een half jaar eerder, in januari 1944, drongen SD-ers het kantoor in de Koestraat binnen, sloegen Hagedoorn in de boeien en voerden hem gevangelijk mee. Hij zou zijn werkplek niet meer terugzien. De 32-jarige Zwollenaar werd een half jaar later slachtoffer in een van de meest bewogen episodes uit de geschiedenis van het Nederlandse verzet.

De Duitsers waren er achter gekomen dat Hagedoorn deel uitmaakte van de Trouw-groep en actief was als verspreider van het illegale christelijke blad. Uiteindelijk zouden 23 van deze verspreiders, onder wie de Zwollenaar, voor een vuurpeloton sterven.

Deze terechtstelling had een uiterst dramatische achtergrond. Tot meer dan een halve eeuw na de bevrijding had men in de geschiedschrijving aangenomen dat deze 'Groep van 23' werd geslachtofferd na het negeren van een ultimatum, waarvoor de leiding van het illegale blad was gesteld. De Duitsers confronteerden de Trouw-top met een afschuwelijk dilemma: stoppen met de vervaardiging van de krant of we schieten een aantal gevangenen zittende verspreiders dood. In de jaren negentig van de twintigste eeuw kwam een onderzoeksteam van het Dagblad Trouw evenwel tot de conclusie dat de toedracht van de tragedie wel even anders was geweest dan men altijd had gedacht.

Al vanaf september 1943 werd Trouw geteisterd door een arrestatiegolf die tot in de zomer van 1944 duurde. De eerste gearresteerden waren de broers Eik en Arie Speelman en Kees Streef, die zeer belastend materiaal bij zich hadden, onder meer exemplaren van het illegale blad en een pistool. Spoedig daarna werden nog zeven verspreiders gegrepen, van wie er één na gewelddadig verhoor doorsloeg.

De SD overviel op 23 december 1943 het Trouw-hoofdkwartier in Amsterdam en arresteerde bijna de gehele verspreiderstop in de hoofdstad. Inmiddels had gearresteerde-van-het-eerste-uur Eik

Speelman, wiens verzetsnaam Freek luidde, een relatie van schijnbaar vertrouwen opgebouwd met de SD-er Gottschalk. Achteraf werd duidelijk dat deze sluwe Duitser een geraffineerd spelletje met Freek speelde. Hij vertelde dat de zaak voor het Duitse Standgericht zou komen en dat tenminste twintig Trouw-mensen de doodstraf zouden krijgen. Gottschalk deed Speelman vervolgens een voorstel: hij zou hem vrijlaten als hij bereid was de Trouw-top een aanbod over te brengen. Volgens Gottschalk hield dit in dat het proces niet door zou gaan indien de uitgave van 'Trouw' zou worden gestaakt.

Op Speelman maakte Gottschalk een heel redelijke, beschaafde indruk maar deze was in werkelijkheid een wolf in schaapskleren, een rasploert. Als sluwheid en tactiek niet het gewenste resultaat opleverden, nam hij zijn toevlucht tot grof geweld en vergreep zich op de meest laffe wijze aan arrestanten. Speelman werd inderdaad vrijgelaten en slaagde er met veel moeite in de leidende figuren van 'Trouw' in te lichten. Waarschijnlijk had Gottschalk de bedoeling gehad dat Speelman hem op deze wijze naar de verblijfplaats van de Trouw-top zou leiden, maar dit wist de verzetsman te voorkomen.

Inmiddels waren de Trouw-gevangenen op 28 juli 1944 naar het kamp Vught overgebracht. Vanaf 8 augustus vergaderde de Trouw-top langdurig over het zogenaamde voorstel van Gottschalk dat, als het zou worden aangenomen, het leven aan de gevangenen zou schenken. Het werd een uiterst dramatische en trieste discussie die achteraf volkomen zinloos bleek te zijn geweest. Drie dagen eerder had het Standgericht in Den Bosch immers al plaatsgevonden en was over de 23 verspreiders van 'Trouw' het doodvonnis uitgesproken. De eerste zes werden op de avond van 9 augustus gefusilleerd, de andere zeventien een avond later. Onder hen Jo Hagedoorn.

Jo (Johannes) Hagedoorn, 1911 – 1944.
(Particuliere collectie)

naar een kamp gestuurd en is nooit teruggekommen.' Die Duitse huishoudster kwam daardoor vrij en ging in de Zwolse Koestraat 18 werken. Daar was veel werk te doen. Volgens Carina was ze onvoorstelbaar goed. Ze kon alles, was slim en zeer handig. Ze zorgde er voor dat iedereen in huis (ook de onderduikers) altijd te eten had. Bovendien was ze ook nog een knappe, charmante vrouw die goed Nederlands sprak. Alleen had ze een slechte karaktertrek. Ze sprak van iedereen kwaad.

Gedicht

Anna Maclaine Pont bracht veel mensen op Koestraat 18 naar binnen, maar op een keer - begin 1943 - kreeg zij van Harro Bouman ook iets kleins mee terug: een stukje papier.

Niemand kon toen voorzien dat dit handgeschreven blaadje een belangrijke rol zou gaan spelen in het ondergronds verzet en zelfs tot op de dag van vandaag zijn gevolgen zou hebben. Het werd het allereerste begin van een van Neerlands belangrijkste literaire uitgeverijen, De Bezige Bij.

Jan Campert, wiens beroemde gedicht 'De achttien doden' door Harro Bouman werd doorgespeeld aan Geert Lubberhuizen. Het betekende in de oorlog de start van de uitgeverij De Bezige Bij. (Foto Fons Hellebrekers)

Het blaadje bevatte het manuscript van *De achttien doden*, een toen nog onbekend gedicht van Jan Campert, die reeds overleden was in het concentratiekamp Neuengamme. Campert, wiens nagedachtenis onlangs in opspraak raakte door een onthulling dat hij wegens verraad door medegevangenen zou zijn vermoord, had het gedicht niet in gevangenschap gemaakt, maar minstens een jaar eerder, toen hij onder de indruk was geraakt van een bericht in het illegale *Het Parool* over een executie van achttien verzetstrijders.

Het is nog altijd de vraag hoe het gedicht in handen van Harro Bouman is gekomen. Er zijn twee lezingen. De eerste is dat hij het van Campert zelf heeft gekregen. Hij kende de dichter, omdat die voor de oorlog al eens een paar dagen bij hem gelogeed had. Dit is op te maken uit een briefkaartje dat Campert vanuit Zwolle aan zijn elfjarige zoon Remco schreef, het enige dat die nu beroemde schrijver ooit van zijn vader ontvangen heeft.

Omdat Jan Campert in de oorlogsjaren nauwelijks nog contact met Bouman kan hebben gehad, lijkt het veel waarschijnlijker dat de advocaat het gedicht van zijn frequente gast Clara Eggink te lezen heeft gekregen. Deze dichteres was namelijk korte tijd getrouwd geweest met Jan Campert, voordat zij weer naar haar eerste man, Jacques Bloem, terugkeerde.

Hoe het zij, Bouman werd zeer gegrepen door het vers en gaf het aan Anna Maclaine Pont mee. Hij wist namelijk dat zij deel uitmaakte van een groep Utrechtse verzetsmensen die probeerde joodse kinderen de oorlog door te helpen en die zich tegelijkertijd bezig hield met het opzetten van een illegale uitgeverij. Leidende figuur in de groep was de latere directeur Geert Lubberhuizen, die het eens was met het literaire oordeel van Bouman en die met zijn zakelijk inzicht tegelijk de commerciële waarde van het gedicht onderkende.

Lubberhuizen liet er een artistiek uitgevoerde rijmprent van maken. Het werd de allereerste uitgave van De Bezige Bij. *De achttien doden* maakte diepe indruk in het bezette Nederland en werd illegaal in grote oplagen verspreid. Het gedicht zorgde voor de financiële basis van de later zo succesvolle en nog steeds bestaande uitgeverij. Het is

goed te weten dat een Zwollenaar daartoe de eerste steen heeft aangedragen.

Voordrachtsavonden

Intussen zat Victor van Vriesland daar maar dag-in-dag-uit op zijn kamer te dichten en te schrijven. Hij was als jood en als bekend auteur zo gezocht door de SD dat hij voorzichtigheidshalve boven moest blijven. Vooral als er anderen op bezoek kwamen. En dat gebeurde nogal eens. De Boumans organiseerden veel voordrachtsavonden en lezingen ten bate van ondergedoken kunstenaars en toneelspelers. Het zat er altijd vol, vooral natuurlijk met meelevende Zwollenaren, die in rijen plaats namen op aangeschoven stoelen en banken.

Toevallig op de avond dat de befaamde schrijver en hoogleraar Anton van Duinkerken een lezing kwam geven, waagde Van Vriesland zich naar beneden. Hij sloop voorzichtig de stampvolle kamer binnen, maar Van Duinkerken zag hem achteraan onmiddellijk zitten.

'Victor, wat doe jij hier?' riep hij met zijn zware, doordringende stem. Toen moest Van Vriesland zich wel bloot geven: 'Hé Toontje, hoe kom jij hier zo verzeild?' Ze vielen elkaar in de armen.

Een andere keer kwam de voordrachtskunstenaar Charlotte Köhler - een grote naam in vooroorlogs Nederland - in de Koestraat optreden. Van Victor van Vriesland mocht zij beslist niet weten dat hij bij de Boumans woonde. Met een koffertje in de hand spoorde de schrijver terug naar het stationnetje van Wezep en wachtte daar op de trein, waarmee Charlotte Köhler uit Amsterdam kwam. Tegelijk arriveerden ze in de Koestraat.

'Hé, Lottie', zei hij schijnheilig, 'ik was in de buurt. Ik hoorde dat je hier vanavond voordraagt.' Over de manier waarop de voordrachtskunstenaar zich daarna als een lastige koningin bij de Boumans gedroeg was Van Vriesland allerminst te spreken.

'Ze liep rond als een verwende vedette. Niets beviel haar. Hier moest ze één schijnwerper heb-

Schrijver-hoogleraar Anton van Duinkerken. 'Hé, Toontje, hoe kom jij hier zo verzeild?' vroeg Victor van Vriesland hem verbaasd, toen hij bij de Boumans een lezing hield. (Particuliere collectie)

ben en daar twee. Het podium moest hoger, waarvoor twee nachtkastjes van boven moesten worden gesleept. En meneer en mevrouw Bouman maar regelen en sjouwen. Ze deed of ze toneelknechten waren. Tegen mij zei ze: "Jij bent de enige gein die er hier voor mij aan is." Dat was aardig voor mij, maar heel onheus voor de lieve gastvrouw die een diner van zes gangen voor haar bij elkaar had getoverd. En dat middenin de oorlog..! Maar de lieve Lottie zei: "Nee nee, ik wil niks hebben, ik ga naar bed. Breng me maar een half omeletje boven..."

Naast voordrachtsavonden organiseerden de Boumans ook huiskamertentoonstellingen met werk van kunstenaars die ondergedoken waren en dringend verlegen zaten om geld. Carina betoonde zich daarbij een gewiekst verkoopster die menig kunstwerk voor goede prijzen van de hand deed. Die exposities brachten heel wat werk met zich mee en ook behoorlijke risico's, want bij onraad moest alles in allerijl ingepakt en opgeborgen worden.

De voordrachtskunstenaar Charlotte Köhler gedroeg zich als een nukkige diva bij de Boumans. (Foto KIPPA)

Vlucht, bevrijding en gekwelde levens

Victor van Vriesland keek na de oorlog toch met gemengde gevoelens terug op zijn onderduiktijd in de Koestraat. 'Enerzijds had ik het daar bij de Boumans heel prettig, anderzijds voelde ik me ook ellendig, omdat je voortdurend in het nauw zat. Je hoorde steeds weer van razzia's. Soms moest je in één keer een dag weg, omdat het gerucht ging dat huis-aan-huis werd gecontroleerd. Boumans huis stond dan ook midden tussen het gevaar. Aan de voorkant was vlakbij het hoofdkwartier van de NSB, aan de achterzijde keek ik uit op de Ortskommandantur, waar de plaatselijke Duitse bevelhebber zetelde.'

Dit raam aan de achterzijde van Koestraat keek uit op de tuin van buurman Boele, waardoor Victor van Vriesland en Harro Bouman wegvluchtten voor de Grüne Polizei. En vandaar verder naar Dalfsen en Ommen. (Particuliere collectie)

Evenals zijn vele gasten werd ook gastheer Harro Bouman zelf door de Duitsers gezocht. Eerder had hij actie gevoerd tegen de 'ariërvklaring'. Hij hield zich schuil in zijn eigen huis. Zijn vrouw haalde een slimme truc uit. Af en toe ging ze naar het hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst en vroeg daar: 'Heeft u nog iets van mijn man gehoord. Ich mache mir solche Sorgen.' (Intussen zat haar man gewoon thuis). 'Nee, mevrouw', zei de dienstdoende SD-man, 'op dat punt kunnen wij u gerust stellen. Als hij was gearresteerd, wisten wij het wel.' Achteraf hoorde Carina Bouman dat ze bij de SD zo'n keurige indruk had gemaakt.

In het huis van de Boumans werd heel voorzichtig en discreet omgesprongen met onderduikers, maar tegen domheid viel niet te vechten. Eind september 1944 werd een man opgepakt met een notitieboekje op zak, waarin een hele reeks onderduikadressen stond vermeld. Ook dat van mr. Bouman, Koestraat 18 te Zwolle.

De SD liet er geen gras over groeien. Een half uur later stonden ze al aan de deur te bellen. Victor van Vriesland zat op zijn kamertje op de bovenste verdieping, Harro Bouman een verdieping lager... op de wc. Zijn vrouw die het Duits goed beheerste, deed open. Heel luid sprekend, zodat haar man het boven goed kon horen, hield ze de SD-mannen even aan de praat. Harro glipte naar boven en waarschuwde Van Vriesland. Voor dit soort nijpende situaties lag een plan klaar.

Via een speciaal daarvoor gehakte en goed verborgen opening in de muur ontsnapte het tweetal naar het huis van de buurman, de zenuwarts Boele. Van daaruit lukte het aan de greep van de Duitsers te ontkomen. Sluipend via de tuinen aan de Potgietersingel, langs de gracht achter de huizen van de Wilhelminasingel (toen Bolwerksingel

geheten), over het Kerkbrugje en het jaagpad langs het Almelsekanaal slaagden ze er in weg te komen.

Dwars door weilanden en bosschages liepen ze naar Dalfsen, waar Van Vriesland een onderduikadres wist te vinden. Harro Bouman ging verder naar Ommen om onder te duiken bij de bevriende baron Van Pallandt op het landgoed Eerde, waar ook zijn kameraad, de beeldhouwer Titus Leeser, zat. Daar bleef Bouman tot de bevrijding in april 1945. Uit voorzichtigheid sloep hij 's nachts vaak in een houten prieeltje, ergens in de bossen op het landgoed.

Geregeld kwam Carina hem op de fiets opzoeken en hield hem op de hoogte van de toestand op de Koestraat. Het gebruikelijke leven ging daar gewoon door. 'Kon ze hier maar enige tijd blijven', schreef hij in zijn dagboek, 'maar het huis in Zwolle is vol mensen. Telkens komen er nieuwe verschijningen en gevallen die hulp verlangen. In de Buitensociëteit zitten gevangenen uit Amersfoort, zieken liggen in de gang op de grond.'

Harro Bouman verveelde zich niet op zijn onderduikadres. Met zijn grote literaire belangstelling was hij een goede klant van de bibliotheek van Van Pallandt. Zijn dagboekbladen vulde hij voor een groot deel met bespiegelingen over de boeken en dichtbundels die hij las: de Nederlandse dichters Leopold, Gorter, Der Mouw en Roland Holst, de Franse schrijvers André Gide en Anatole France, de Engelsen Huxley, Cummings, Whitman en Motley. Speciale belangstelling koesterde hij voor de sonnetten van Shakespeare en gaf daar zelfs een lezing over - voor een gezelschapje belangstellenden ten huize van mevrouw Pierson, een literatuurliefebster in Ommen.

Een andere activiteit van Bouman was het leren van Russisch, in welke taal hij werd onderwezen door schrijver en Ruslandkenner Jef Last, die eveneens in Eerde ondergedoken zat. Ook de aardse dingen des levens bleven niet onbesproken. In een brief aan Carina verzocht hij haar zijn associé, mr. Peter Kapteijn, te vragen of deze kans zag in Zwolle sigarettenpapiertjes te bemachtigen. Op 2 november 1944: 'Misschien kan Wittenaar [sigarenwinkelier in de Sassenstraat, WvdV] hem er

Beeld van Carina Bouman, gemaakt door de met het echtpaar Bouman bevriende beeldhouwer Titus Leeser. (Particuliere collectie)

voor mij aan helpen. Ik kan waarschijnlijk tabak krijgen. Peter moet er dan ook zo'n sigarettenroltoestel bij kopen. Zou het lukken?'

Toen hij op 10 november wegens onraad weer eens, gewapend met twee kruiken, in zijn slaaphut

Dagboeknotities van Harro Bouman

11 oktober 1944

'Ik zal een artikel moeten schrijven over afschaffing van het Duits op de scholen. In plaats daarvan zal dan helaas Engels moeten komen in plaats van Frans. Ook verdient Russisch als verplicht vak overweging.'

22 oktober 1944

'Tedereen is vervuld van het offensief dat komen moet om ons te verlossen. Maar zou dat niet tot het voorjaar wachten?'

5 november 1944

'Gebrek in westen: barbarij van deze waanzin. Welk een overvloed was er en kon er op de hele aarde zijn. Laat het menselijk gebroed zich op gelijke wijze als thans te sappel werken voor vredeswerk. Somber verschiet van kleinzieligheden, die onvermijdelijk naar het communisme zullen voeren.'

de nacht had doorgebracht, hoorde hij de volgende ochtend een fluitje klinken:

‘Zes tonen: ons familiefluitje, *Aux armes citoyens* uit de Marseillaise. Buiten zie ik Carina en Uck’ (bijnaam voor de jongste, toen achtjarige zoon Arnout, WvdV).

Wilde geruchten

Alarmerend waren de berichten en geruchten die hem daarna uit Zwolle bereikten. Bouman schreef: ‘Volgens een verhaal heeft een Duitse dokter aan een Hollandse collega een kaart laten zien, waarop Apeldoorn staat met een blauwe kring er omheen, Deventer met een rode en Zwolle met een dubbele rode. Dat betekent: Apeldoorn zal niet verdedigd worden, Deventer naar het uitkomt en Zwolle tot het laatste huis.’

Verder vernam Bouman dat vlakbij de achterkant van zijn huis op de Potgietersingel een tankgracht was gegraven en een bunker gebouwd. Toen hem ook nog het wilde gerucht ter ore kwam dat het Zwolse gerechtsgebouw, schouwburg Odeon, de oude Ambachtsschool en de ijzergieterij van Wispelweij door bommen waren getroffen, verzuchtte hij op schrift:

‘Wat wordt er van mijn huis, het geboortehuis mijner kinderen, een ruïne? Vaarwel, lief oord, van onze gezelligheden, onze kindergeboorten, onze lezingen, onze tentoonstellingen.’

Verkleumd in de vrieskou tussen de dunne houten wandjes van zijn prieel schreef hij op 1 december 1944 in zijn dagboek: ‘Wanneer zal de misdaad en mishandeling in dit land ophouden. Duizenden mannen uit steden gedeporteerd, beestachtig vermoord, opgepakt in Rijnaken, half in het water. Een harde manier om te leren wat Duitsers in wezen zijn. Die goeie Nederlanders die het niet wilden geloven, terwijl ze het al jaren zagen gebeuren en aankomen.’

In de periode van bijna een half jaar dat hij op Eerde verbleef, onderhield hij in het diepste geheim een briefwisseling met Victor van Vriesland in Dalfsen.

‘Beste tante Cor’, begon Bouman zijn epistels. ‘Beste neefje’, antwoordde Van Vriesland.

Hoezeer Harro Bouman betrokken was bij het literaire leven in Nederland bleek in maart 1944, de donkerste en angstigste periode van de bezetting. Aan ‘tante Cor’ schreef hij een brief van zeven kantjes, waarin hij zijn plannen ontvouwde voor een nieuw, na-oorlogs literair en filosofisch tijdschrift met de naam *De Nieuwe Mercurius*. Tante Cor reageerde enthousiast, maar in de schaarste van na de bevrijding zou er niets meer van dit voornemen komen.

Kenmerkend voor Bouman was het feit dat in de notities, die hij in zijn onderduiktijd maakte, niets terug te vinden was van zijn contacten met

Mensen uit het westen van het land die honger leden, haalden per fiets voedsel van het platteland in oosten en noorden. Bijgaande foto's tonen de zogeheten hongertrekkers op de Meppelerstraatweg en in de Mastenbroekerpolder. Bij de familie Bouman in de Koestraat werden velen van hen opgevangen. (Collectie HCO, Archief Stichting Zwolle 1940-1945)

Van Vriesland en alle andere bevriende onderduikers. Het tekende zijn onverbidde discretie die naar voren kwam in alle dagboeken en reisverslagen, die hij van 1915 tot en met 1945 bijhield.

Bevrijd

Op 6 april 1945 zag het er naar uit dat Ommen (bijna een week eerder dan Zwolle) door de Canadezen zou worden bevrijd. Harro's drie kinderen waren inmiddels naar hem toegekomen en in Eerde in een deel van de Quakerschool ondergebracht. Moeder Carina had de toestand in Zwolle te dreigend gevonden. Aleid, Hessel en Arnout werden naar Ommen gebracht door Corrie van Dijk, die Carina tijdens de oorlogsjaren steeds bijstond in de zorg voor de kinderen. Deze Corrie was trouwens altijd al een grote steun in huize Bouman geweest.

Harro in zijn dagboek: 'Sedert vrijdagmorgen zijn wij vrij, d.w.z.: 's morgens zag ik twee tanks in de verte rijden. Ze schoten voorbij op de weg naar Den Ham die bij de ingang van het huis Eerde loodrecht op de oprijlaan staat.' Maar het bleek te vroeg gejuicht. Twee dagen later: 'De Canadezen en de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten hebben zich teruggetrokken op Den Ham. De vijand zit nog in Ommen (600 man). Eerde is dus een niemandsland geworden. (...) Tussen Meppel en Zwolle moeten parachutisten geland zijn en rondom Zwolle moet heftig gevochten worden. Wat doet Carina, zij zal toch wel tijdig uit Zwolle weggaan?'

Terwijl hij in dat niemandsland op 9 april moederziel alleen in zijn tuinhuisje zat, schreef hij:

'Het eigenaardige is dat deze onzekere toestand van invloed blijft op deze notities. Ik heb nog steeds angst voor de Mof. 't Is geen angst dat de Mof dit schrift nog zal vinden. Dergelijke gegevens [over ondergedoken vrienden en dergelijke, WvdV] zijn hierin niet te vinden. Maar het is de persoonlijke onzekerheid. De Mof neemt wraak, omdat hij meent in deze aantekeningen beledigd te zijn of omdat ze Deutschfeindlich zijn. Dat is de mentaliteit van de Mof. Onverdraagzaam, laaghartig. Zijn werktuigen zijn dan ook schuim: Landwacht, WA, NSB. Maar waarom word ik naar mijn schrift gedwongen? Om voor mijzelf gebeur-

tenissen, gevoelens en gedachten vast te leggen. Om later over te lezen en versteld of verwonderd te staan. Om later te zien dat ik een schurk of een engel was? Nee, beter om te zien dat ik ben die ik ben.'

En toen kwam de echte bevrijding. Harro Bouman keerde terug naar Zwolle, de stad die de Duitsers, zijn bange voorgevoelens ten spijt, bijna zonder slag of stoot hadden prijsgegeven. Hij vierde er de bevrijding samen met zijn vriend Victor van Vriesland, die zich vanuit zijn Dalfser onderduikadres naar de Koestraat had gehaast. Ze stortten zich met overgave in het feestgewoel en maakten het knap laat. Carina zat tot half zes in de ochtend op de trap te wachten tot ze thuis kwamen.

Zwolle liet zich gaan in een wekenlange euforie en Bouman deed er op zijn manier aan mee. Hij ontmoette er ook weer zijn vriend Maurits van Karnebeek, de ondergedoken burgemeester die op de dag van de bevrijding in zijn stad Zwolle was teruggekeerd en enthousiast werd begroet. Ze waren blij elkaar terug te zien, want ze hadden heel wat ervaringen uit te wisselen.

Van Karnebeek

In zijn drang naar discretie had Harro Bouman er volkomen gelijk in gehad dat hij in zijn dagboek

In het laatste oorlogsjaar werd er op de Potgietersingel, vlak achter het huis van de familie Bouman, een tankgracht gegraven. (Collectie HCO, Archief Stichting Zwolle 1940-1945)

Burgemeester Van Karnebeek komt na de bevrijding terug in Zwolle en wordt op de Grote Markt toegeluicht. (Collectie HCO, Archief Stichting Zwolle 1940-1945)

Toen de Duitse bezetters zich in het eerste jaar van de oorlog nog van hun beste zijde probeerden te laten zien, namen de nieuw benoemde burgemeester jhr. mr. M.P.M. van Karnebeek en zijn echtgenote, baronesse Van Wijnbergen tot Bussloo in schouwburg Odeon deel aan een zogeheten éénpansmaaltijd, georganiseerd door de Winterhulp. Zij flankeren op de foto de toenmalige commissaris van de koningin in Overijssel, mr. A.E. baron van Voorst tot Voorst. (Uit: De Pruus komt, Waanders 1990)

niet uit de school klapte over zijn omgang met Van Karnebeek tijdens de oorlogsjaren. Schriftelijke bewijzen van afkeurende opvattingen over de handelwijze van Duitse bezetters en NSB-ers waren veel te gevaarlijk. Niettemin is het voor historici jammer dat de gesprekken van Van Karnebeek en Bouman zijn vervlogen met de rook van hun daarbij opgestoken sigaren.

De 'Boumannen' gingen immers veel om met Van Karnebeek en zijn vrouw, Dorothée, baronesse van Wijnbergen tot Bussloo, een Belgische van afkomst. De twee echtparen brachten vele uren met elkaar door, waarbij ongetwijfeld het reilen en zeilen van een burgemeester in oorlogstijd diepgaand ter sprake zal zijn gekomen.

Jhr. mr. M.P.M. van Karnebeek, die in september 1940 burgemeester A. van Walsum had

opgevolgd, was partijloos en betoonde zich allerm minst een vriend van de Duitsers. Aanvankelijk probeerde hij voor de Zwolse bevolking er het beste van te maken, maar werd steeds vaker geconfronteerd met eisen van de bezetter, die niet alleen getuigden van minachting voor democratische opvattingen, maar tevens een zware druk op de ingezetenen legden. Dapper stelde hij zich herhaaldelijk te weer tegen Duitse maatregelen en bleef op zijn post om de bevolking zoveel mogelijk in bescherming te nemen. Maar in september 1944 werd het hem te gortig. Hij protesteerde te heftig tegen de dwangarbeid van mannelijke ingezetenen voor graafwerk aan verdedigingswerken langs de IJssel. Zonder pardon werd Van Karnebeek door de Duitsers afgezet. Hij dook onmiddellijk onder. Twee maanden later echter werd hij in Vriezenveen wegens een vervalst persoonsbewijs gearresteerd.

Vele jaren later vertelde Carina Bouman in een interview dat Van Karnebeek was weggevoerd terwijl hij geboeid zat aan twee vliegeniers van neergeschoten geallieerde vliegtuigen. 'Het zag er slecht voor hem uit, want meestal werden die piloten doodgeschoten.' Maar het liep heel anders. Carina Bouman werd onverwachts geroepen bij de Overijsselse Beauftragte Weidlich, die in Zwolle zetelde en met wie ze wel vaker contact had gehad. Ze vertelde: 'Die Weidlich was een fatsoenlijke man. Hij zorgde er weleens voor dat gearresteerden vrij kwamen. Hij had ook niets tegen joden. Soms liet hij doorschemeren dat hij de hele zaak maar walgelijk en verachtelijk vond. Enfin, ik kom bij Weidlich in de kamer en hij vertelt me dat hij een verrassing voor me heeft. Stapt me daar Maurits van Karnebeek binnen. We vlogen elkaar in de armen..!' De Beauftragte zorgde er voor dat Van Karnebeek werd ondergebracht bij zijn gezin dat in Hattem onderdak had gevonden.

Na de oorlog heeft mr. Bouman de ex-Beauftragte voor het tribunaal verdedigd. Weidlich werd beschuldigd van het feit dat hij zes mensen had laten doodschieten, maar dit was aantoonbaar uit de lucht gegrepen. Na het pleidooi van Bouman werd hij vrijgesproken.

K. Weidlich was de Beauftragte in de provincie Overijssel, dat wil zeggen de vertegenwoordiger van het Duitse gezag. Mevrouw Bouman wist hem voor haar karretje te spannen en onder meer de vrijlating van burgemeester Van Karnebeek te bewerkstelligen. Na de oorlog trad Bouman als advocaat op voor Weidlich. (Collectie HCO, Archief Stichting Zwolle 1940-1945)

Van Karnebeek, die heel populair was bij de Zwollenaren, werd na zijn terugkeer in Zwolle direct tot waarnemend burgemeester benoemd. Die functie oefende hij tot medio oktober 1945 uit en nam toen plotseling ontslag, omdat hij zich onvoldoende gesteund voelde door het inmiddels teruggekeerde ministerie van Binnenlandse Zaken. Bij zijn besluit sprak ook mee dat Van Karnebeek verwickeld was in een echtscheidingsprocedure. Een burgemeester kon zich dat toen in de ogen van velen niet permitteren. Zijn aantrekkelijke vrouw Dorothee (Doro genoemd) was in het feestgedruis van de bevrijding gevallen voor de charmes van een hoge Canadese officier en hem naar zijn vaderland gevolgd. Een jaar later keerde zij naar Europa en Van Karnebeek terug, waarna het paar opnieuw in het huwelijk trad. De oud-burgemeester van Zwolle ging in diplomatieke dienst en werd ambassadeur, onder meer in Israël.

Het huis Koestraat 18 door twee eeuwen heen

Het huis Koestraat 18 werd naar alle waarschijnlijkheid gebouwd aan het einde van de achttiende eeuw. Een rijtjeshuis, maar dan wel in een van de meest prestigieuze rijtjes van Zwolle en dan ook nog van een kapitale afmeting: twintig meter breed, twaalf meter hoog en twaalfeneenhalve meter diep.

1844: De eerst bekende koopakte, opgesteld op 2 februari, vermeldt als eigenaren de heer Rijck van Prehn en zijn vrouw Christina Elisabeth Wiese, die op dat tijdstip reeds overleden waren. Hun kinderen verkopen het kapitale pand voor de som van f 18.120.- aan de toenmalige burgemeester van Zwolle, Joan Christiaan baron van Haersolte van Haerst. Of liever: aan diens echtgenote, vrouwe Geertruid Agnes barones de Vos van Steenwijk. Bij de koop zijn inbegrepen zonneschermen en een losse houten dubbele deur voor de toegang naar de tuin. Drie jaar later wordt het jaarlijks grondgeld door de baron Van Haersolte afgekocht voor de som van f 147.-. Dit ten overstaan van de thesaurier der stad Zwolle, W. Tobias.

1881: Het huis blijft zevenendertig jaar in bezit van de familie Van Haersolte van Haerst. Daarna wordt het in 1881 in de concertzaal van Odeon bij opbod verkocht. Met tuin en erf wordt het

voor f 33.600.- eigendom van de Zwolse fabrikant Franciscus P.A. Tellegen. Gemachtigden voor de verkoop ten overstaan van notaris W.S. van der Gronden zijn zes kinderen (vijf zusters en één broer) Van Haersolte van Haerst.

1908: Een deel van het pand wordt afgescheiden onder het nummer 18a.

1928 - 1929: De kinderen van Tellegen verkopen het huis in 1929 aan mr. Hendrik Jan Bouman, advocaat en procureur te Zwolle, voor de som van f 20.000.-. Bouman bewoont het huis dan al een jaar als huurder en oefent er zijn praktijk in uit.

1960: Makelaar Klomp van het Van Nahuysplein taxeert het huis op f 43.000.-, waarna in 1964 de waarde in een taxatierapport voor de belasting (herenhuis met erf en tuin, gelegen aan Koestraat 18, uitkomend op de Potgietersingel) wordt bepaald op f 52.500.-.

1966: Koestraat 18 en 18a krijgt het predikaat beschermd monument.

De naam Bouman is nu al 77 jaar met het huis verbonden. De huidige bewoners zijn ir. Arnout M. Bouman en diens vrouw, Julia Schilthuis.

Een beeld van de Koestraat rond 1900. Nummer 18 (rechts) had een stoep met ijzeren hekjes, die er tot 1942 hebben gestaan. (Uit: Zwolle in oude ansichten, Zaltbommel 1975)

Carina Bouman, die altijd bezig was met het wel en wee van anderen, kreeg na de oorlog een keer te maken met de speciale aantrekkingskracht van Doro van Karnebeek. De Boumans waren uitgenodigd voor een diner op het landgoed De Eese bij Steenwijk, waar de Van Karnebeeks toen woonden. Als logé vertoefde diezelfde dag op Koestraat 18 de 'prins der dichters' Adriaan (Jany) Roland Holst die tevens bekend stond als rokkenjager pur sang. Hij werd eveneens genood om het feestelijk etentje mee te maken en samen met hun vermaarde gast reden de Boumans naar Steenwijk. Jany stelde zich weinig voor van zo'n provinciaal uitje en liet dat na aankomst op De Eese duidelijk blijken. Hij ontdeed echter onder de schoonheid en de charme van Doro, wier echtgenoot Maurits in het buitenland vertoefde. Met haar onnavolgbare Franse accent riep Doro over de dinertafel (wat wist zij van Hollandse dubbele achternamen?): 'Roland trekt bij..!'

Beantwoordend aan zijn temperament begon Jany zijn gastvrouw vaardig het hof te maken en het lag niet in haar aard om daar koeltjes op te reageren. Toen zij echter laat op de avond wegens het slechte weer opperde dat het Zwolse gezelschap wel kon blijven slapen, reageerde Jany daar zo enthousiast op dat Carina (veel eerder dan Doro) zag waar het toe zou kunnen leiden. Energiek en met grote overtuigingskracht wist zij de verbouwde dichter in de auto terug naar Zwolle te krijgen. Later beseft Doro kennelijk aan welk gevaar zij was ontsnapt. Zij liet de volgende ochtend op Koestraat 18 de grootste bos rozen bezorgen die de vrouw des huizes ooit had gezien. Het betekende wel een coryfee minder in Carina's salon. Tussen haar en Roland Holst kwam het nooit meer goed.

Jonge dichter

Na de bevrijding had het leven in Zwolle langzamerhand zijn gewone gang hernomen. Uiteraard werd het in Koestraat 18 ook veel rustiger. De onderduikers en hulpvragenden die in grote getale kamers, gangen en zolders hadden bevolkt, waren verdwenen. Maar de gasten bleven komen. De Boumans hadden zich in de oorlog vele nieuwe vrienden verworven, vooral onder kunstenaars.

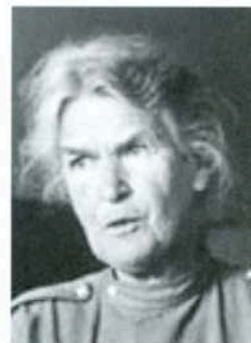
De jonge dichter Hans Lodeizen was een van hen. Harro Bouman onderhield een bijzondere verhouding met deze 'Nederlandse James Dean', die tegenwoordig gezien wordt als een voorloper van de 'Vijftigers', de befaamde naoorlogse kunstenaarsgeneratie.

In de oorlog had deze toen achttienjarige zoon van een rijke industrieel uit Wassenaar bij de Boumans ondergedoken gezeten, nadat hij voor werk in Duitsland was opgeroepen. In Bouman vond Hans Lodeizen een volwassene met wie hij beter praten kon dan met zijn eigen vader die hem dan wel ingewijd had in de wereld van de literatuur, maar die de grensverleggende poëzie van zijn zoon niet kon waarderen en nog minder begrip had voor diens ontluikende homoseksualiteit.

Harro Bouman trok zich het lot van de begaafde, maar ongelukkige jongeman aan en sprak veel met hem over leven en literatuur. Hans, op zijn beurt, voelde zich op zijn gemak tijdens zijn logeerpartijen van vlak na de oorlog in de Zwolse Koestraat. Hij hield van het sfeervolle schemerduister dat daar heerste, en van de ongeregeldeheid van meubels, stapels boeken, serviesgoed, kandelaars, beeldjes en schilderijen. Bovendien kwam het 'open huis' dat de Boumans hielden hem zeer benijdenswaard voor. Hij kon er kennismaken met beroemde dichters als Bloem, Vasalis en Van Vriesland.

Na een snelle actie van Carina kwam het nooit meer goed tussen de Boumans en de 'prins der dichters' Adriaan Roland Holst. (Schilderij C. Willink)

De dichteres M. Vasalis (Margaretha Droogleever Fortuyn-Leenmans) was een hartsvriendin van Harro en Carina Bouman. (Particuliere collectie)

Harro Bouman op oudjaar 1959 achter zijn bureau in het huis aan de Koestraat met zijn lievelingspoes Barbartje. (Particuliere collectie)

De jonge, baanbrekende dichter Hans Lodeizen had een speciale band met Harro Bouman. Op de foto Lodeizen kort voor zijn overlijden in Zwitserland. (Uit: Een welmenend cynicus, Amsterdam z.j.)

Boumans schoonzuster nationale heldin

Speelde Harro Bouman in de jaren dertig een belangrijke rol in een rechtszaak van nationaal belang, zijn jongste broer Herman Adriaan (bijgenaamd Pum) deed dat na de Tweede Wereldoorlog als advocaat in een proces van zelfs internationale allure. Maar veel meer nog dan hij, trad zijn echtgenote Mieke van den Berg daarin op de voorgrond. Pum Bouman had in 1956 in Indonesië de verdediging op zich genomen van de Nederlander Jungschläger, die door het Soekarno-bewind van landverraad was beschuldigd. Na bedreigingen moest de advocaat naar Nederland vluchten, maar zijn vrouw Mieke nam de verdediging over en ging in dit politieke proces zo kundig, doortastend en heldhaftig te werk dat zij de Soekarno-regering in verlegenheid bracht. Toen Jungschläger toch tot de doodstraf werd veroordeeld (een dag eerder was hij in de gevangenis aan een hersenbloeding overleden) moest ook Mieke Bouman, ernstig belaagd, op de vlucht slaan. In Nederland wachtte haar een grootse

Mr. H.A. ('Pum') Bouman begroet op Schiphol zijn dappere vrouw Mieke als deze uit Indonesië is teruggekeerd. (Particuliere collectie)

ontvangst. Het kabinet bracht haar in de Trêveszaal een staande ovatie voor haar heldenmoed en koningin Juliana verleende haar op Paleis Soestdijk het ridderschap in de orde van de Nederlandse Leeuw. De Rijksuniversiteit Groningen schonk haar een eredoctoraat in de rechtsgeleerdheid, waarbij erepromotor prof. Röling haar 'een van Nederlands moedigste dochteren' noemde.

Ook Hans Lodeizens vriend, de romancier en kunstcriticus Adriaan van der Veen, had veel meer op met het echtpaar Bouman dan met de ouders van de jonge dichter. Hij bewonderde Harro's onafhankelijkheid en durf in de relatie met anderen. 'Die man had een volslagen minachting voor wat de goegemeente wel van zijn meningen of handelwijze zou kunnen denken', aldus Van der Veen. Zo was Bouman na de oorlog zelfs even geabonneerd op het communistische dagblad *De Waarheid*, een handelwijze typerend voor zijn levenshouding en zijn voortdurend de kop opstekende tegendraadsheid.

In 1950 voltrok zich een ramp in het toch al gekwelde leven van Hans Lodeizen. Hij werd ernstig ziek en voor herstel door zijn vader naar een hotel in de Zwitserse bergen bij Montreux gebracht. Bouman en Van der Veen bezochten hem daar. Enkele weken later kreeg Harro een hartelijke brief van zijn jonge, zieke vriend, waarin hij herinneringen ophaalde aan hun gesprekken over het werk van hypermoderne schrijvers als Sartre en Genet.

Ook schreef hij: 'Hoe gaat het alles bij u thuis? Heeft u nog steeds zoveel werk. Wat een pest is dat! Ik ben in een slecht humeur. Het regent.' (Het regende dat jaar in Zwitserland driemaal zoveel als in Nederland...)

Op 19 juni 1950 werd Lodeizens toestand zo ernstig dat hij naar een kliniek in Lausanne werd overgebracht. Daar klonk de definitieve diagnose: leukemie. Zelf dacht Hans dat het aan een verbranding onder de hoogtezon lag. Op 6 juli (meer dan twee weken later!) schreef hij aan Bouman: 'Door onvergeeflijke onvoorzichtigheid plotseling verschrikkelijk ziek geworden, met pijnen zoals ik die mijn leven lang niet gekend heb.'

Op 24 juli 1950 stierf hij, 25 jaar jong. Er bleven twee dichtbundels van Hans Lodeizen over. Een daarvan werd postuum samengesteld door Jacques Bloem en Victor van Vriesland, zijn twee oudere kunstbroeders die hij bij de Boumans in Zwolle had ontmoet.

'Iets te verliezen'

In de volgende decennia stortte Harro Bouman zich meer dan voor de oorlog in het maatschappe-

lijke leven. Samen met zijn vrouw ontving hij nog regelmatig bekende kunstenaars en hun vrienden. Dat Harro en Carina met hun tijd megingen bleek wel uit de bijzondere vriendschap die zij - allebei nog in de negentiende eeuw geboren - opbouwden met de televisiepioniers Erik de Vries, Mies Bouwman en haar man Leen Timp. Ze waren geregeld in de Koestraat te gast. Naast zijn advocatenpraktijk werkte Harro aan ideële doelen in de Zwolse samenleving. Hij behoorde tot een groep van burgers die tijdens de eindfase van de Tweede Wereldoorlog nauw betrokken waren bij het coördineren van hulp aan onderduikers, vluchtelingen, gevangenen en hongertochtgangers. Deze burgers van Zwolle - een stad, die op de grens van het hongergebied lag - hadden in den lande alom bewondering geoogst. De vele hulpacties konden slagen omdat zij, zoals dat in een beginselverklaring van de groep werd geformuleerd, onder leiding stonden van hoog opgeleide mensen. 'We hadden na de oorlog iets te verliezen', was het algemene gevoel dat onder die Zwollenaren heerste.

Dit leidde na de bevrijding tot het oprichten van de 'Zwolsche Gemeenschap', een stichting die zich op allerlei terreinen bezig ging houden met het mondig maken van de Zwolse burger. Haar doelstelling was het bevorderen van een proces, waarin leken de kennis en vaardigheden van professionals op vereenvoudigde wijze overnamen en op die manier beter functioneerden in de samenleving. In dat proces hield Bouman zich tot diep in de jaren zestig bezig met de kunsten. Hij was onder andere medeoprichter en bestuurslid van de Zwolse Kunstkring die tentoonstellingen, lezingen, theater- en muziekseries en culturele filmvoorstellingen organiseerde. Ook werd hij een propagandist van de Franse taal. Als landelijk bestuurslid van de Alliance Française kreeg hij in de jaren zeventig een hoge Franse onderscheiding uitgereikt door de Franse ambassadeur.

Einde

Op een avond in 1979 verliet de inmiddels 82-jarige mr. H.J. Bouman zijn huis in de Koestraat en werd door een scheurende bromfietser van de sokken gereden. In bewusteloze toestand belandde hij in ziekenhuis De Weezenlanden. Daar knapte hij nog wel een beetje op, maar de oude werd hij niet meer. In 1984 overleed hij op 87-jarige leeftijd. Zijn vrouw Carina overleefde hem vijf

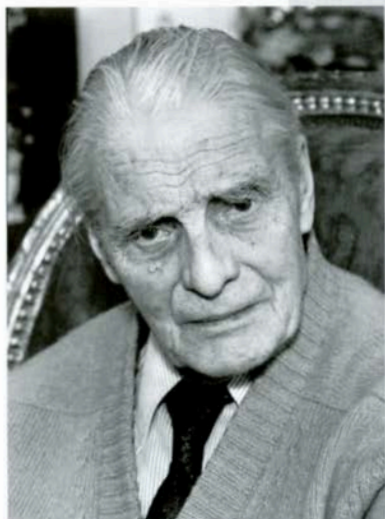
Links: Carina Bouman op 72-jarige leeftijd, nog altijd heel modieus. (Particuliere collectie)

Portret van Harro Bouman, geschilderd door de met het echtpaar bevriende kunstenaar Joop Sjollesma. (Particuliere collectie)

Op de valreep van een rijk leven

Als achttienjarige scholier die in de tuin hielp en als 'voorleeskracht' fungeerde, kwam Jankees van Epenhuysen in 1981 in het leven van de heer en mevrouw Bouman. Het waren hun laatste jaren, die ze, beiden reeds halverwege de tachtig, vrijwel geheel sleten in de beslotenheid van enkele kamers in hun grote huis. Van Epenhuysen raakte zeer onder de indruk van de eruditie en de kunstzin - in het bijzonder de liefde voor de poëzie - van dit bijzondere echtpaar. Nu, een kwart eeuw later, getuigt hij daarvan bewonderend in de volgende, door hem geschreven impressie:

Harro Bouman begin jaren tachtig na het bromfietsongeluk in de Koestraat. (Particuliere collectie)

'Mevrouw Bouman, bij wie ik aanvankelijk als tuinman werkte (mijn bijverdiende als scholier), nodigde me al snel binnen uit voor een kopje thee om me een compliment te maken over het herstel van het oorspronkelijke patroon van de tuinarchitect. Ze was tevreden en wilde me ook ondervragen, want de pockets die in die tijd uit de zakken van m'n oude colbertjasje staken hadden haar aandacht getrokken.

Of ik veel las? Nogal veel, en in verschillende talen nog ook. Buitenlandse boeken (met name Penguins) passen nu eenmaal beter in een colbertjasje dan onze eigen meesters... Ze vond 't prachtig en liet me de boekenkast binnen zien aan de achterkant - de tuinkant - waar complete series eerste drukken stonden van alle vaderlandse dichters, sommige met persoonlijke opdrachten aan de familie. Ik waande me in een Walhalla. Door mijn moeder opgevoed met een voorliefde voor poëzie kon ik er vanaf dat eerste moment niet van afblijven. En wat thuis veelal in bloemlezingen stond, was hier bijna zonder uitzondering in de oorspronkelijke eerste druk beschikbaar!

Mevrouw Bouman zag het met veel plezier - want ze had ook een plannetje. Ze was al enige tijd op zoek naar iemand die haar man Harro zo nu en dan voor kon lezen. Meneer Bouman had een paar

jaar terug een ongeluk gehad en was sindsdien hulpbehoevend. En mevrouw Bouman - die toentertijd ook al in de tachtig was - kon op verschillende gebieden wel enige hulp gebruiken. Zo ook met voorlezen. Een mooiere en eervollere baan kon ik mij niet wensen.

Zoals Boudewijn Büch later op de televisie oude boeken met witte stoffen handschoentjes aanpakte, zo waste ik altijd heel goed mijn handen voordat ik aan het voorlezen van haar man begon, om het oude vergeelde papier niet te beschadigen. De voor te lezen gedichten mocht ik zelf bepalen. Meneer Bouman genoot eigenlijk van alles, maar hij was zelf niet meer goed in staat mij aan te geven waar zijn voorkeur naar uitging. Toch kwam ik die voorkeur alras op het spoor. Er waren gedichten en er waren ook dichters, op wie hij veel intenser reageerde dan op andere. Nijhoff was een favoriet en Vasalis, die er ook aan huis kwam.

Bij zo'n gelegenheid liet mevrouw Droogleever Fortuyn (Leenmans van zichzelf, vandaar het pseudoniem Vasalis) een keer een origineel, ongepubliceerd gedicht achter dat ze in mijn herinnering speciaal voor hen beiden geschreven had. Ik mocht dat dan bij gelegenheid voorlezen.

Met meneer Bouman kreeg ik zo een heel speciale band. We zeiden niet veel tegen elkaar, maar er gebeurde veel en het was duidelijk dat we meer dan gemiddeld van elkaars gezelschap genoten. Ik leerde de hoogtepunten van de vaderlandse poëzie van de eerste helft van de vorige eeuw goed kennen via mijn voorleeswerk dat ik in toenemende mate ook thuis voorbereide. Ik had gemerkt dat, als ik niet vloeiend genoeg voordroeg, er voor Bouman van de betekenis te veel verloren. Met name was dit een probleem bij bijvoorbeeld Slauerhoff en Roland Holst. Veel van deze dichters (zo niet de meesten) waren in het verleden bij de familie aan huis geweest. Het Japanse laktafeltje in de hoek was bijvoorbeeld nogal gebarsten omdat "Jacques" - de dichter J.C. Bloem - dat in de oorlog nogal eens buiten liet staan als er plotseling een regenbui losbarste, terwijl hij in de tuin aan dat prachtige tafeltje zat te

schrijven. Mevrouw Bouman sprak daar met een milde aandoenlijkheid over – alsof hij het niet echt kon helpen. Er sprak sowieso veel genegenheid uit haar verhalen over de dagen van weleer toen dichters en andere kunstenaars er kind aan huis waren. Ze zat vol met geestige anekdotes over die bijeenkomsten en situaties. En ze verweefde al haar kunstzinnige belangstelling en kennis op een luchtige manier in de dagelijkse communicatie. Bij de thee werden altijd Madeleines geserveerd – "van Proust" – maar in werkelijkheid van de Hema.

Een van haar beroemde uitspraken was dat "Een boek daar thuishoorde waar het het meest op zijn plaats was." Vaak bood ze me de boeken waaruit ik voorlas aan. Meestal schrok ik daar van terug, want ik was een beetje op de hoogte van de antiquarische waarde die ze vertegenwoordigden en ik wilde dus eigenlijk niets aannemen. Maar dan overtuigde ze me soms met die zin. Sindsdien geef ik zelf ook gemakkelijk mijn eigen boeken en muziekdragers weg met diezelfde begeleidende strofe.

Telkens als ik meneer Bouman voorlas - want na verloop van tijd genoot de tuin niet meer zoveel prioriteit – opende ik onze sessie met voor mij wat onbekender werk. We deden vaak een korte pauze in het midden, waarin er thee gedronken werd. En dan sloot ik steevast af met een keuze uit vertrouwd repertoire. Gedichten waar we allebei dol op waren (geworden). Een toenemend aantal gedichten uit die onuitgesproken verzameling. Vasalis, Nijhoff en Roland Holst kende ik intussen ook bijna uit het hoofd, waardoor er nog meer plaats was voor aandacht voor de voordracht. Regelmatig eindigde ik de sessie met een prachtig gedicht van Vasalis: over een fanfare-orkest, een eenzame, verlaten vrouw met een drankprobleem, over een jong ezeltje of over de idioot die iedere week heerlijk in bad mocht, om aan het einde ervan tot de conclusie te komen nog steeds maar een bange idioot te zijn gebleven. Met gevoel voor de subtiele parallellen in de situaties keken we elkaar dan vaak even dankbaar en liefdevol aan. En soms rolde er dan een traan over zijn wangen. Je zag als het ware zijn gedachten voorbij komen aan het rijke leven dat ze hadden gekend, samen met kunstenaars en kunstliefhebbers om hen heen, en het inspi-

rerende en genoeglijke dat daarvan uit kon gaan. Ik heb door dat sterke maar onuitgesproken gevoel van wederzijds begrip en gelijkgestemdheid veel geleerd over de kracht van poëzie en over m'n eigen gevoelsleven.

Mevrouw Bouman citeerde veel dichtregels en elke keer als ik in een tuin de bloemen ruik moet ik aan haar denken met de strofe over de geur van de late jasmijn die zich vermengd met die van de vroege seringen. Ze nam je dan soms even bij de hand om je kort college te geven over deze alledaagse toepasbaarheid van de poëzie. Prachtig vond ik dat, al zo oud en nog volop bezig het verworvene, onstoffelijke door te geven aan de volgende generaties. Een bijzonder echtpaar waren ze. Ik ben dankbaar dat ik ze op de valreep van hun rijke leven nog heb mogen leren kennen en ze zelfs even van dienst heb kunnen zijn.⁷

Van Epenhuysen is zelf ook de culturele kant opgegaan, hij was - onder de naam Kees van Boven - eerst als concertorganisator en producent werkzaam, tegenwoordig als impresario en regisseur.

Carina Bouman in 1982. Op 85-jarige leeftijd poseerde zij nog één keer 'in het lang' in een creatie uit de jaren twintig van de Italiaanse ontwerpster Maria Callenga. (Particuliere collectie)

jaar en werd 92. Haar laatste jaren bracht zij door op een klein plekje in het grote huis, waar zij werd verzorgd door familie en vrienden. Tot de dag van vandaag - al 77 jaar lang - is de naam Bouman met Koestraat 18 verbonden gebleven. Nu wordt het huis bewoond door jongste zoon Arnout, en zijn vrouw Julia, die de woonkamers grondig naar modernere tijden hebben getransformeerd. Waar tijdens de oorlog in het schemerduister de kunstzinnige chaos heerste en er veel gebeurde dat - met de vijand op de loer - het daglicht niet kon verdragen, wordt nu datzelfde daglicht geen enkele belemmering meer in de weg gelegd.

Literatuur

- Peter Bak, *De 23 van Trouw*, Dagblad Trouw, 6 augustus 1994
- Gerard Bes, *Liever liefde dan gedichten*, Hans Lodeizen 1924-1950, uitg. Balans.
- Erica Breman en Esmé van der Brink, *De Zwolsche Gemeenschap (1945-1967)*.
- Germaine Groenier, *Brieven aan mijn dochters*, Ooievaar, Amsterdam.
- A. van der Heide, *De zaak tegen Mr. L.A. Ries, thesaurier bij het Departement van Financiën. Eenige beschouwingen en kritische opmerkingen*, H.P. Leopold, Den Haag, 1936.

E.W.A. Hensen, *Een welmenend cynicus, opkomst, val en eerherstel van mr. L.A. Ries*, Lubberhuizen, Amsterdam, z.j.

Tonny van der Horst, *Liefde en oorlog, een autobiografisch verslag*, Atlas, Amsterdam /Antwerpen.

Lisette Lewin, interview met Carina Bouman-Hofstede Crull, *De Volkskrant*, zaterdag 4 mei 1985.

Hans Meijer, *Maria Sophia van den Berg (1907-1966)*, in *Biografisch Woordenboek* (2003).

Hans Renders, *Gevaarlijk drukwerk, een vrije uitgeverij in oorlogstijd*, De Bezige Bij, Amsterdam.

Kees Ribbens, *Bewogen jaren, Zwolle in de Tweede Wereldoorlog*, Waanders Zwolle, IJsselakademie Kampen, 1995

Adriaan van der Veen, artikel in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1958.

Victor E. van Vriesland, *Herinneringen, verteld aan Alfred Kossmann, Querido*, Amsterdam 1969.

Bronnen:

- Mr. H.J. Bouman, *Dagboekantekeningen en brieven in de periode 1933-1945*. (Niet gepubliceerd, in particulier bezit)
- Gesprekken met mr. H.A. Bouman en ir. A.M. Bouman.

Agenda

Stedelijk Museum Zwolle

*Na 60 jaar
6 mei - 19 juni 2005*

Het Stedelijk Museum Zwolle wijdt een expositie aan de Tweede Wereldoorlog. De tentoonstelling begint met een uitleg over de aanloop naar deze oorlog. De Eerste Wereldoorlog, crisistijd en opkomend fascisme worden in woord en beeld gepresenteerd. Vervolgens worden de belangrijkste gebeurtenissen van de oorlogstijd in Nederland naast de Zwolse oorlogsgeschiedenis gelegd. De oorlogstijd wordt thematisch verbeeld en met origineel film-, foto- en geluidsmateriaal geïllus-

treerd. Het denkbeeldige gezin Van der Velde vertelt hoe een gewoon Zwols gezin de oorlog beleeft. Aan het woord komen ook mensen met een minder gewone rol, zoals verzetsmensen en hun (klein-)kinderen. De tentoonstelling besluit met een overzicht van 1945 tot 2005 en de conclusie dat door het keerpunt van de Tweede Wereldoorlog in Europa een samenwerking tussen naties is ontstaan die voordien niet denkbaar was.

Bij de tentoonstelling is een leerlingenboekje voor de hoogste groepen van het basisonderwijs uitgebracht. In een aparte publicatie zijn interviews door oud-journalist Steven ten Veen met de oorlogsbetrokkenen en hun kinderen en kleinkinderen bij elkaar gebracht.

Canadezen aan het filmen op de Oude Vismarkt op 14 april 1945. (Foto is te zien op tentoonstelling Stedelijk Museum Zwolle)

Boekbesprekingen

Coen van Harten, *De Zorg. Loek Israëls' onderduik-geschiedenis*, Amsterdam Aksant, 2005. 128 pp., ISBN 90-5260-149-6, € 9,90

In september 2004 verscheen *De Zorg*, een aansprekend boek dat al na enkele maanden een tweede druk behaalde. Het bevat het verhaal van Loukie Israëls (*1936), de jongste zoon van de Zwolse slager Leo Israëls en Wies Israëls-de Jong. Loukies vader, bekend van 'vleeschhouwerij De Jong' aan de Melkmarkt, werd in juli 1942 in de Sassenstraat gearresteerd wegens vermeende overtreding van de spertijd voor joden. Daarop dook de zesjarige Loukie samen met zijn ruim drie jaar oudere broer Nico, met steun van het hotelierechtpaar, onder in het nabijgelegen hotel Peters aan de Grote Markt, dat als 'Wehrmachtsheim' was gevorderd. Het was het begin van een zwerftocht die de broertjes slechts ternauwernood zouden overleven.

Al snel werden ze overgebracht naar kasteel Zwaluwenburg bij 't Harde waar meer joodse onderduikers verbleven. Nadat deze locatie was verraden, kwamen de broertjes in het najaar van 1942 terecht op het Zwolse bureau van politie. De aanhoudende vragen over de verblijfplaats van hun moeder konden ze niet beantwoorden. De jongetjes werden vervolgens bij het joodse artsengezin van Leo Lezer in Zalné ondergebracht. In het voorjaar van 1943 werden ze, op weg naar een nieuwe onderduiklocatie, opnieuw aangehouden. Daarop volgde een transport per trein naar Amsterdam waar ze terechtkwamen in de kinder-crèche tegenover de Hollandsche Schouwburg. Tijdens een wandeling werden ze onverwacht meegenomen door een behulpzame vrouw die snel hun gele sterren afdeed en ze naar Nieuw Vennep bracht.

Op boerderij De Zorg van de buitengewoon behulpzame familie Boogaard bleek het vergeven

van de schuilplaatsen en de onderduikers. Nadat de boerderij in oktober 1943 werd ontdekt door een Nederlandse SS'er, die daarbij de dood vond, vluchtte een gezelschap van maar liefst 22 kinderen de polder in. Na zes weken op een tijdelijk adres werden de broertjes van elkaar gescheiden. In Heemskerk kreeg Loukie een nieuw onderkomen bij een groot katholiek gezin, de familie Kunnen. Hier maakte hij uiteindelijk de bevrijding mee.

Pas in 1946, een jaar na de bevrijding, werd hij daar teruggevonden door een oom en tante die hem meenamen naar Amsterdam. 'Ik moest van Loukie Kunnen Louk Israëls worden, een pijnlijke metamorfose.' Daar hoorde hij dat noch zijn vader, noch zijn moeder zouden terugkomen. Moeder was ondergedoken geweest in Dalfsen maar werd, na te zijn verraden, getransporteerd naar Auschwitz. Vader was begin 1943 in Mauthausen gestorven.

Het aardige van dit boek is de combinatie van perspectieven, ook al doet dit de lezer soms voorzichtig twijfelen of het hier nu om ietwat literair gepresenteerde herinneringen gaat of meer om een historisch document. De als 'ghost writer' optredende auteur, oud *Elsevier*-redacteur Coen van Harten, laat zowel zien hoe Loukie de onderduikperiode destijds heeft ervaren, als de wijze waarop er nu nog door hem en zijn naaste familieleden wordt teruggeblikt op deze pijnlijke geschiedenis. De jodenvervolgving krijgt daardoor een menselijk en herkenbaar gezicht. Bij de presentatie van het boek zei Louk Israëls: 'Dit boekje is een voetnoot in de grote geschiedenis.' Het zijn echter juist dit soort voetnoten die ertoe bijdragen dat de geschiedenis beter voorstelbaar wordt.

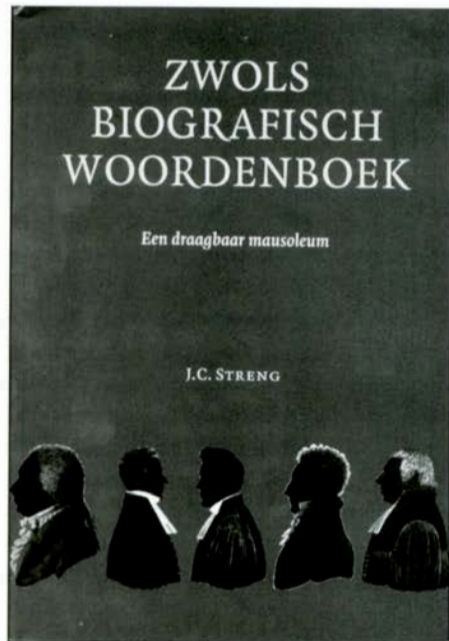
Er zijn helden en verraders in dit boek maar die categorieën worden niet aangedikt. Het

geschetste beeld is genuanceerd; naast zwart en wit is er ook ruimte voor grijs. Zo was een van de dochters in het laatste onderduikgezin innig bevriend met een Duitse soldaat. Haar dorpsgenoten waren er na de bevrijding als de kippen bij om haar als 'moffenhoer' te straffen,

hoewel ze niemand had verraden en bovendien voor extra voedsel had gezorgd. In schril contrast daarmee staat de politiemann uit Dalfsen die Loukies ondergedoken moeder bij de Duitsers aanmeldde en desondanks na de oorlog promotie maakte, nota bene binnen het opsporingsapparaat inzake 'foute' landgenoten. Het bonte geheel van geschetste ervaringen en persoonlijkheden maakt deze onderduikgeschiedenis tot een toegankelijk en aanbevelenswaardig verhaal.

Kees Ribbens

J.C. Streng, *Zwols Biografisch Woordenboek*. Een draagbaar mausoleum. Hilversum Verloren 2004. 313 pp., ISBN 90-6550-796-5, € 28

De Zwolse graveur Ambrosius van Rijssen trad in 1658 voor de tweede maal in het huwelijk met de

weduwe Lijsbet Goris. Het huwelijksleven van het echtpaar stond vanaf het begin in het teken van overmatig drankgebruik, wat voor de burens veel overlast met zich meebracht. Na herhaalde aanmaningen van de magistraat werden de echtelieden uiteindelijk wegens hun 'qualick comported ende ergerlick leven' uit Zwolle verbannen. De buurtgenoten van de graveur en zijn vrouw vonden deze straf echter wel wat zwaar, want mede op hun voorspraak mochten de graveur en zijn vrouw zich in 1662 weer in de stad vestigen. Ambrosius van Rijssen is een van de vele Zwollenaren die in de nieuwste pennenvrucht van Jean Streng aan de vergetelheid wordt ontrukkt. In het *Zwols Biografisch Woordenboek* passeert een bonte verzameling van in totaal zo'n zevenhonderd meer of minder bekende stadsbewoners de revue, van de lutherse predikant Balduinus van der Aa tot stadsbouwmeester Derk Zwens.

Het boek is volgens de auteur bedoeld als een eerbetoon aan de mannen en vrouwen die tussen circa 1600 en 1850 een bijdrage hebben geleverd aan de beoefening of verspreiding van de 'fraeye consten ende wetenschappen' in Zwolle. Door middel van een bescheiden epitaaf of een uitgebreidere levensbeschrijving worden beeldend kunstenaars als schilders, glazeniers en beeldsnijders, ambachtslieden in de toegepaste kunsten als zilversmeden, klokkenmakers en orgelmakers, muzikanten, literatoren, historici en wetenschappers herdacht. Ook beroepsmatige verspreiders van kennis komen ruimschoots aan bod, onder wie predikanten, priesters, rabbijnen, onderwijzers, drukkers, uitgevers, boekhandelaars en courantiërs. Het aldus geschetste beeld van het Zwolse culturele leven wordt verruimd doordat eveneens een aantal opmerkelijke liefhebbers van kunsten en wetenschappen in het boek is opgenomen. De levensverhalen van culturele consumenten als bibliotheekbezitters, verzamelaars van naturalia en rariteiten, bezoekers van sociëteiten, toneelvoorstellingen en concerten geven tevens inzicht in de passieve cultuurbeoefening in Zwolle.

Naast de begrenzing in de tijd is Streng bij de opzet van het boek uitgegaan van een drietal uitgangspunten, die hij zelf als volgt formuleert:

'neem geen grote mannen en vrouwen op, waak voor verheerlijking en schrijf een amusant en boeiend lemma.' De eerste voorwaarde doet wat merkwaardig aan. Per slot van rekening kunnen in een dergelijk werk de 'grote' namen in het stedelijke culturele leven moeilijk worden overgeslagen, wat dan ook niet gebeurt. In Zwolle gaat het daarbij evenwel om een zeer beperkt aantal personen, zodat het overgrote merendeel van de door Streng beschreven personen inderdaad gerekend kan worden tot de categorie 'kleine' cultuurdragers en spreiders. Van persoonsverheerlijking is inderdaad geen enkele sprake; daarvoor staat de kritische en ironische schrijftrant van Streng garant. Een enkele keer schiet hij hierbij zelfs enigszins door. Zo wordt de negentiende-eeuwse onderwijshervormer Jan ter Pelkwijk neergezet als de meest overschatten Zwollenaar van zijn tijd, een kwalificatie die aan de grote verdiensten van de man weinig recht doet. Aan de derde eis – het schrijven van goed leesbare lemma's – heeft Streng ruimschoots voldaan. Het boek biedt veel leesplezier, niet in het minst omdat hij het saillante detail niet schuwt en tal van fraaie anekdotes in zijn biografieën heeft verwerkt.

Al met al biedt dit papieren mausoleum een fascinerende schets van het culturele leven in een middelgrote provinciestad. Al bladerend maakt men op een aangename wijze kennis met tal van vergeten stadsgenoten. Een alfabetische naamlijst achterin maakt het ook mogelijk per discipline te zoeken. Voorts kunnen door de verwijzingen in de lemma's naar andere in het boek opgenomen personen tal van dwarsverbanden worden gelegd, hetgeen de gebruikswaarde van het boek aanmerkelijk verhoogd. Na lezing kan worden geconcludeerd dat het niveau van het lokale kunstleven in het algemeen niet erg hoog was. Het is tekenend dat in de beschreven periode van zo'n tweehonderdvijftig jaar slechts enkele geboren Zwollenaars een nationale reputatie wisten op te bouwen, onder wie de kunstschilder Gerard ter Borch de jonge en de schrijver Rhijnvis Feith. Een grote bijdrage aan het Nederlandse cultuurleven heeft de stad dan ook niet geleverd. Maar hoewel de uitstraling van de plaatselijke kunstenaars beperkt

was, toont het boek van Streng tevens aan dat er voor de Zwolse liefhebbers van cultuur binnen de eigen muren veel te beleven viel. Voortdurend kon men op tal van manieren met kunst en wetenschap in aanraking komen, mede omdat de lokale cultuur door de overkomst van talentvolle vreemdelingen steeds nieuwe impulsen kreeg. Dat er in een boek met zoveel informatie enkele fouten zijn geslopen (zo wordt op pagina 134 het huis 'de Drie Hoofddeugden' abusievelijk in de Sassenstraat in plaats van in de Voorstraat geplaatst, moet in het bijschrift op pagina 286 Geert Grote worden vervangen door Thomas a Kempis en woonde Aleijda Wolfsen niet in de Sassenstraat, maar in het huidige Vrouwenhuis tussen Melkmarkt en Voorstraat), zij de schrijver dan ook vergeven, evenals de wel zeer summiere bijschriften. Met het *Zwols Biografisch Woordenboek* heeft Jean Streng aan zijn toch al flonkerende ketting van Zwolse publicaties een nieuwe parel geregen.

Jan ten Hove

Willem Bartjens, *De Cijfferinghe (1604). Het rekenboek van de beroemde schoolmeester.*

Ingeleid door Danny Beckers en Marjolein Kool. Hilversum Verloren 2004. 284 pp., € 20

Vorig jaar was het precies 400 jaar geleden dat *De Cijfferinghe* van Willem Bartjens voor het eerst in druk verscheen. Willem Bartjens werd in 1569 in Amsterdam geboren. Hij was schoolmeester en gaf in 1604 een leerboek uit waarin hij het rekenen en het boekhouden aan de hand van praktische voorbeelden uit de doeken deed. Vanuit Amsterdam werd Willem Bartjens in 1618 in Zwolle benoemd als schoolmeester. Hij hield school in de Praubstraat waar hij ook ging wonen. Zeker twee eeuwen lang vormde zijn rekenboek, dat regelmatig werd herdrukt, het leerboek met behulp waarvan de jeugd werd onderwezen. De herdruk die in zijn Zwolse tijd het licht zag, werd aangevuld met praktijkvoorbeelden uit (de omgeving van) Zwolle. Geregeld figureren er boeren uit Mastenbroek in zijn rekenopgaven of kooplieden en factoren die aan de Zwolse stadsgracht hun brood verdienen

met de handel in allerlei goederen en producten. Willem Bartjens overleed in 1638.

De heruitgave van *De Cijfferinghe* gunt de lezer een blik in het leven van alledag in het begin van onze Gouden Eeuw. De vele rekenregels laten zien hoe en wat er in die tijd werd verhandeld en hoe belangrijk de handel was in de vroege zeventiende eeuw. Vraagstukken over soldaten en belegeringen verwijzen naar de Tachtigjarige Oorlog. Sommige opgaven zijn bepaald niet gemakkelijk.

Omdat Bartjens' leven en de geschiedenis van zijn boek niet goed te begrijpen zijn zonder hun maatschappelijk context, gaat aan de heruitgave van *De Cijfferinghe* een inleiding vooraf waarin Willem Bartjens en zijn tijd centraal staan. Zo wordt een aantal aspecten geschetst van de stedelijke cultuur in de Republiek met speciale aandacht voor Amsterdam en Zwolle. Ook komt aan bod hoe het onderwijs indertijd verzorgd werd en dan met name het rekenonderwijs.

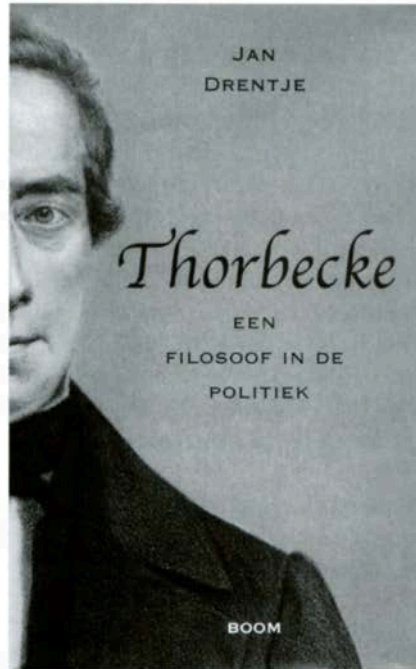
Het gezegde 'volgens Bartjens' betekent volgens Van Dale: 'volgens de eenvoudigste beginselen der rekenkunde; zo nauwkeurig berekend als mogelijk is.' Tegenwoordig gebruiken we ons Japannertje voor rekensommetjes. Hoofdrekenen is uit. Wellicht is dat ook de reden dat het gezegde 'volgens Bartjens' een beetje in de vergetelheid raakt.

In Zwolle is men Willem Bartjens niet vergeten. Er is in ieder geval een Bartjensstraat en een Bartjensschool. Het gemeentebestuur van Zwolle heeft in 1982 de Willem Bartjensprijs ingesteld voor personen of organisaties, die Zwolle nationaal of internationaal op de kaart hebben gezet. De inleiders en uitgeverij Verloren hebben met de heruitgave van *De Cijfferinghe* er voor gezorgd dat Willem Bartjens opnieuw de bekendheid krijgt die hij verdient, ook buiten Zwolle.

Wim Huijsmans

Recent verschenen

Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek*. Uitgeverij Boom, Amsterdam 2004. 550 pp., ISBN 90-5352-985-3, € 36,50

Redactie

Er is veel geschreven over onze beroemde stadsgenoot Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872). Toch ontbreekt een goede biografie. Boeken over hem behandelen meestal een aspect van zijn leven en werk. De intellectuele biografie, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek*, waarop Jan Drentje cum laude promoveerde, past in de traditie. Het vuistdikke boek vestigt de aandacht op een onderbelicht aspect van Thorbecke, namelijk Thorbecke als filosoof. Op basis van nieuw archiefmateriaal en de recentelijk voltooide uitgave van de briefwisseling van Thorbecke laat Drentje zien dat de beroemde politieke hervormer van 1848 in zijn hart een filosoof was.

Thorbeckes studiereis langs Duitse universiteiten van 1820 tot 1824 brachten hem in contact met de Romantiek en de idealistische filosofie van Fichte, Hegel en Schelling. Het vervreemde hem

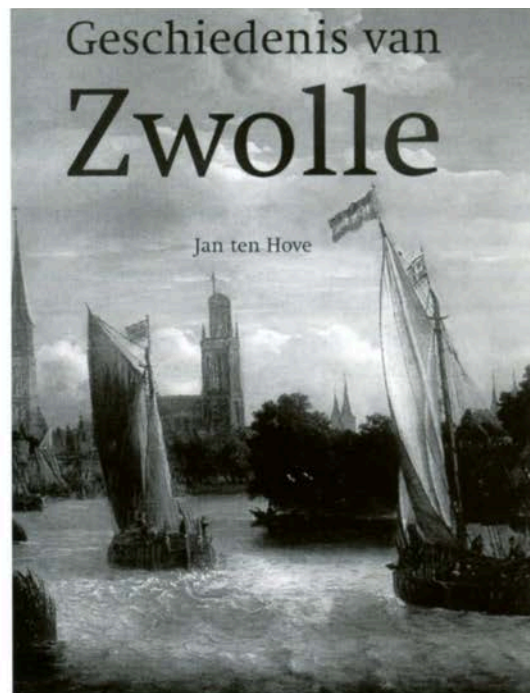
tevens van de Nederlandse cultuur. De botsing tussen de Europees denkende Thorbecke en de introverte Nederlandse culturele en politieke elite van zijn dagen vond uiteindelijk zijn ontlading in de hervormingen van 1848. Hoe succesvol deze ook mochten zijn, Thorbeckes bestuurlijk centralisme, zijn individualisme en zijn godsdienstpolitiek werden nog lange tijd als on-Nederlands ervaren. Pas in de jaren zestig van de negentiende eeuw, op het hoogtepunt van zijn politieke macht, begon Thorbecke zich enigszins thuis te voelen in het liberale Nederland dat hij eigenhandig had helpen creëren. Tot het eind toe moest hij echter weinig hebben van de aanpassingsbereidheid die de Nederlandse politiek in het algemeen en de liberale beweging in het bijzonder kenmerkte. Na zijn dood werd Thorbecke ingelijfd in het pantheon van de Nederlandse staatsmannen en werd zijn optreden gebracht binnen de aloude Nederlandse vrijheidstraditie, een traditie waarmee Thorbeckes optreden echter op gespannen voet had gestaan.

Auteur Jan Drentje doceert in het dagelijks leven geschiedenis en filosofie aan het Deltion College in Zwolle.

Jan ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, Waanders / HCO / IJsselacademie 2005. 688 pp., € 39,95.

In een toegankelijke, vlotte stijl wordt door auteur Jan ten Hove het levensverhaal van Zwolle en zijn bewoners verteld, waarbij de ruimtelijke structuur van de stad een belangrijke leidraad vormt.

De natuurlijke ligging van de stad was bepalend voor de functie die zij door de eeuwen heen tegenover de buitenwereld vervulde: die van regionaal marktcentrum, handelsknooppunt en verbindingsschakel tussen oost en west. In de Middeleeuwen wist Zwolle langzaam maar zeker uit te stijgen boven zijn twee bondgenoten én rivalen, Deventer en Kampen, waarmee de stad in het gewest de dienst uitmaakte. Na de opname in de Verenigde Republiek werd omstreeks 1600 het vizier, dat voorheen nog sterk op het Duitse Rijk was gericht, in toenemende mate naar het Westen gewend. Zwolle werd een voorname buitenpost in

het Hollandse stedensysteem. In de loop van de negentiende eeuw ontvouwde zich in de stad een starre behoudzucht, die haar ontwikkeling in de moderne tijd lang zou afremmen. Pas in de laatste decennia van de twintigste eeuw werd die mentaliteit losgelaten en maakte Zwolle een onstuimige groei door.

In het volgende nummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift* zal de nieuwe *Geschiedenis van Zwolle* uitgebreid besproken worden, dit nummer zal in zijn geheel aan de *Geschiedenis van Zwolle* gewijd zijn.

Auteurs boekbesprekingen

Drs. Jan ten Hove (1960) studeerde geschiedenis te Groningen. Hij is werkzaam als zelfstandig historicus. Van zijn hand is net de *Geschiedenis van Zwolle* verschenen.

Wim A. Huijsmans (1948) is als archivaris verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel.

Dr. Kees Ribbens (1967) is historicus. Hij schreef ondermeer *Bewogen Jaren, Zwolle in de Tweede Wereldoorlog*. Momenteel is hij verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Mededelingen

Overijssel, De Tweede Wereldoorlog Een nieuwe digitale lessenserie

Deze digitale lessenserie is ontwikkeld door het Historisch Centrum Overijssel in samenwerking met de vakgroep Geschiedenis van de Hogeschool Windesheim te Zwolle en de Stichting Kunst en Cultuur Overijssel (KCO).

Het Historisch Centrum Overijssel beschikt over een unieke collectie archief- en beeldmateriaal over Overijssel tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een deel van dit materiaal is nu via internet toegankelijk gemaakt voor onderwijsdoeleinden.

In vier digitale lessen wordt vooral aandacht besteed aan de beleving van de oorlog en het dagelijks leven in Overijssel.

De site bestaat uit drie delen:

- een algemeen deel
- het leerlingenmateriaal
- het docentenmateriaal.

Toegang website: www.historischcentrumoverijssel.nl, klik op het kopje: **Scholieren** en daarna op: **Lespakketten** en vervolgens op: **Overijssel WO-II**

Vergelijk valse en echte documenten

BESCHEINIGUNG.

gültig für Monat October-November 194

Name Dijkhuis H.F.

Wohnhaft Enschede Hoogstraat 102

Kennkarte nr. H.2 - 007827 ist bei der

Firma Reichsbüro für Landwirtschaft und Ernährung

beschäftigt und wird für die Weiterführung des genannten

Betriebes im Interesse der Wehrmacht benötigt, zudem sein Fahrrad nicht beschlagnahmt werden darf in seiner Funktion als Vertreter des Ernährungskommissars für die Provinz Overijssel.

(Dienstsiegel)

Firma Stempel und Unterschrift

Auteur

Willem van der Veen (1932) trad direct na het gymnasium in 1951 (toen er nog geen journalistieke opleidingen waren) als leerling-journalist in dienst van de *Zwolse Courant*. Daar beoefende hij verscheidene journalistieke disciplines, het langst als samensteller van de zaterdagbijlage, kunstredacteur en theatercriticus (ook voor GPD en Persunie).

In zijn vrije tijd schreef hij onder meer jubileumboeken van bedrijven en verenigingen, afleveringen van *Ach Lieve Tijd* en *Als de Dag van Gisteren*, alsmede verscheidene theaterproducties voor de Zwolse schouwburg Odeon. Na zijn pensionering volgden nog twee dichtbundels en vier delen *Zwolle in de achteruitkijkspiegel*.

In 2004 verscheen als special van het *Zwols Historisch Tijdschrift* van zijn hand de uitgave *Van paardentram tot 'de busse van Skutte'...en loop'n det dutte'*, ZHT 21 (2004) nr. 1.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

F. Oude Ophuis, *secretaris*

R. Tillema-Hanf, *penningmeester*

G.J. van der Horst, J. Bouma, M. Schneiders,

P. Winters, *leden*

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging:
postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4211695

Ledenadministratie en bezorging tijdschrift:
J. van Ulzen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

e-mail ZHV: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarief lidmaatschap: € 25 /jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulsten, *eindredacteur*,

E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, F. Inklaar,

M. van der Laan, H.A. Stalknecht, J. van de Wetering.

Redactieadres: Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annetbootsma@home.nl

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Waanders Drukkers, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

In het volgende nummer:

- **Themanummer gewijd aan de door Jan ten Hove geschreven en net verschenen nieuwe *Geschiedenis van Zwolle*.**

Verschijningsdatum juni 2005

historisch centrum overijssel

GESCHIEDENIS
LEEFT!

kijk ook op

www.historischcentrumoverijssel.nl

voor alle actuele informatie

BROUWER ANTIEK

Diezerplein 14 - 8021 CV Zwolle

Tel. (038) 4539355

Donderdag t/m zaterdag van 11 - 18 uur
Andere tijden na afspraak

Te koop gevraagd:

Historische "kantoorpanden"

Inlichtingen: 038 421 32 90

Van der Reijd Makelaars B.V.

VAN DER REIJD

Makelaars B.V.

VBO **MAKELAAR**

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle...
- Uitgebreide lunch-en avondkaart...
- Heeft V wat te veren, vraag naar de mogelijkheden...
- Elke acht weken nieuwe expositie...
- En een vertrouwde plek voor de Zwitserse Historische Vereniging...

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

W

W

W

boekverkopers
Eiland 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers
Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 467 34 00 / 467 34 50